



K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

# Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

## Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

## Redactie

prof. dr. M. Bock,  
prof. dr. W.F. Denslagen,  
dr. C.M.J.M.-van den Heuvel,  
prof. drs. H.L. Janssen,  
prof. dr. M.C. Kuipers,  
prof. dr. A.J.J. Mekking,  
prof. dr. K.A. Ottenheim,  
drs. H. Sarfatij,  
dr. F.H. Schmidt,  
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

## Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries  
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

## Summaries

mw. drs. U. Yland

## Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg  
Bureau KNOB, Herengracht 474 (per 1 juli 2004)  
1017 CA Amsterdam  
tel. 020-4212497, fax 020-4213029  
E-mail: info@knob.nl  
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

## KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), mr. G.W. van Herwaarden  
(secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs. C.W.M. Hendriks,  
drs. C.J. van der Peet, drs. J.P.C.A. Hendriks,  
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog,  
drs. D.P. Hallewas, jhr. ir. D.L. Six, ir. L.B. Wevers (leden).

## Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten  
Postbus 470, 7200 AL Zutphen  
tel. 0575-582 950  
ISSN 0166-0470

# INHOUD

J.A. Mol en J. Post De Epposteen van Rinsumageest	109
Karel Emmens Een nieuwe bouwgeschiedenis voor de Nieuwstadskerk te Zutphen	122
Ben Kooij en Zeno Kolks De St-Nicolaaskerk te Denekamp: klein begonnen, groot geëindigd	138
<b>Publicaties</b> Renger de Bruin en Arend Pietersma (eds.), Erfgenamen aan het Janskerkhof. De familie Martens in Utrecht, 1628-1972 (recensie Arendie Herwig-Kempers) H.R. Visser, J.J. van Wieringen en T. de Kruijff (red.), Kazematten in het interbellum (recensie Marieke Kuipers)	149 149
<b>KNOB</b> Jaarverslag 2003 Verslag van de Algemene Ledenvergadering op 17 april j.l. te Utrecht (G.W. van Herwaarden) In memoriam D.J.G. Buurman (1917-2003) (C.C.G. Quarles van Ufford)	150 152 154
<b>Summaries</b>	154
<b>Auteurs</b>	155

## Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Epposteen van Rinsumageest. Collectie Fries Museum  
Leeuwarden (foto John Stoel, Groninger Museum)  
Achterzijde: Nieuwstadskerk Zutphen, kapconstructie aan de  
oostzijde van de zuidbeuk, dendrochronologisch gedateerd  
1473 ± 5 jaar (foto Karel Emmens)

## BULLETIN KNOB

Jaargang 103, 2004, nummer 4

# De Epposteen van Rinsumageest

J.A. Mol en J. Post<sup>1</sup>

## Inleiding

De Friese landen waren in de veertiende eeuw arm aan beeldhouwwerk in steen. Of kunnen we beter schrijven dat er uit het noordelijk kustgebied tussen Alkmaar en Bremen weinig uit die periode bewaard gebleven is, afgezien van de kleine fragmenten uit kloosteropgravingen? Terwijl uit de elfde, twaalfde en dertiende eeuw een paar honderd grafkisten, dekfels en doopvonten resten, zijn de overgeleverde stukken uit de daaropvolgende eeuw op de vingers van twee handen te tellen. Pas uit de tijd na 1470 is er weer veel (funeraire) steensculptuur uit de noordelijke kuststreken bewaard gebleven. Onder de weinige veertiende-eeuwse stukken bevindt zich echter wel een fraai gehouwen grafdeksel met daarop een menselijke figuur die qua detaillering en realisme althans in het Noorden zijn gelijke niet kent. De afbeelding toont een jongeman ten voeten uit met in zijn rechterhand een speer of lans. Sinds zijn ontdekking in het midden van de negentiende eeuw staat dit kunstwerk naar vindplaats en de naam van de overledene bekend als de Epposteen van Rinsumageest. De steen werd in 1880 door de kerkvoogden van Rinsumageest, een oud kerkdorp even ten zuidwesten van Dokkum, ten geschenke gegeven aan het Fries Genootschap dat het liet onderbrengen in het Fries Museum te Leeuwarden.<sup>2</sup>

In de oude opstelling van het Fries Museum bezat de steen een in het oog vallende plaats in het portaal naast de archeologie-afdeling.<sup>3</sup> Omstreeks 1960 verhuisde hij naar de kelder van het Eysingahuis, in een thematische presentatie over het grafritueel der Friezen. De bezoeker kon hem daar naast een drietal oudere stenen, een vitrine met een Angelsaksische urn, zilveren rouwlepels, een muurschildering van een begrafenisstoet en serie andere 'doodsartikelen' bewonderen. Voor deze presentatie was de Epposteen vast gemetseld aan de vloer. Halverwege de jaren negentig raakte hij echter uit het zicht toen de kelderverdieping vanwege veiligheidsvoorschriften gesloten moest worden. Bij de herinrichting van het Museum na de uitbreiding met de Kanselarij kreeg hij geen nieuwe plek toebedeeld. Eerst voor de grote Hel en Hemel-tentoonstelling over de Middeleeuwen van 2001 in het Groninger Museum is hij weer te voorschijn gehaald om er tezamen met tal van andere topstukken tienduizenden bezoekers mee te imponeren.<sup>4</sup> Op de Oostfriese zomer-expositie van 2003 over

de Friese Vrijheid kreeg de steen in de Grote Kerk te Emden opnieuw een ereplaats toebedeeld.<sup>5</sup> Op dit moment ligt hij weer in het depot, maar in de nog te realiseren nieuwbouw van het Fries Museum is - zo heeft de verantwoordelijke conservator laten weten - er een prominente opstelling voor voorzien.

Dankzij de prachtige uitlichting van de steen op de Groninger expositie viel het de tweede auteur op dat de getranscribeerde tekst van het omschrift niet helemaal klopte. Hij stelde een nieuwe lezing voor, die tot uitgangspunt werd genomen voor een nader onderzoek, waarvan we hier het resultaat aan de lezer voorleggen. Die oude, nog in Groningen en Emden bijgeleverde tekst bleek rechtstreeks overgenomen uit de eerste meer uitvoerige publicatie over de steen door L.J.F. Janssen, gedagtekend op 24 september 1861 en verschenen in de *Vrije Fries* van 1865.<sup>6</sup> In latere studies waarin aandacht voor het beeldhouwwerk werd gevraagd, stuit men steeds op deze zelfde transcriptie. Kennelijk heeft niemand na 1865 nog een poging gedaan de inscriptie aan een nieuw onderzoek te onderwerpen. In feite geldt dat ook voor het materiaal en de beeltenis. Sinds Ligtenberg en Bouvy de steen in hun overzichtswerken van de Noord-Nederlandse middeleeuwse beeldhouwkunst stilistisch in interregionaal perspectief plaatsten en daarbij ook tot een esthetische waardering kwamen, zijn daarover geen nieuwe inzichten geventileerd. Dat mag enige verwondering wekken omdat het werk nog steeds met verschillende raadsels omgeven is. Alleen de recente duiding van het door de afgebeelde jongeman gevoerde wapen als een polsstokspeer - in een recent opstel over de Friese krijgers in de Middeleeuwen - voegde een nieuw facet toe aan de interpretatie.<sup>7</sup>

In ons opstel worden niet alle raadsels opgelost. We zullen de belangrijkste vragen met betrekking tot de steensoort, de herkomst van het materiaal, de plaats waar en de kunstenaar(s) door wie hij gehouwen werd, en de precieze lokatie van de tombe of grafkist die hij bedekte, bespreken en een aanzet tot beantwoording geven. We realiseren ons echter dat eerst een vergelijkende steenanalyse en nader iconografisch onderzoek definitief uitsluitsel kunnen geven. Wel stellen we ons voor hier de nog leesbare tekst geheel te ontcijferen en de beeltenis nauwkeuriger te beschrijven dan tot dusverre werd gedaan.



Afb. 1. De Eppsteen van Rinsumageest. Collectie Fries Museum (foto John Stoel, Groninger Museum)



Afb. 2. Tekening van de Eppsteen, zoals opgenomen in het artikel van Janssen in *De Vrije Fries* van 1865

### Tekening en eerste beschrijving

Voor zover we hebben kunnen nagaan is de steen voor het eerst als kunsthistorisch waardevol object opgemerkt door F.N.M. Eyck tot Zuylichem in een opstel over de bouwtrant van de middeleeuwse kerken in Friesland en Groningen uit 1851.<sup>8</sup> Hij heeft het daarin over een oude grafsteen die ingemetseld is in de oostelijke buitenmuur van de Rinsumageester kerk: "schijnbaar de deksteen van eene steenen doodkist", met de beeltenis van een man die in zijn rechterhand een lange staf of stok draagt. Het randschrift was volgens Eyck wel goed bewaard maar de tijd liet het hem niet toe de tekst af te schrijven.

Ook het bovengenoemde artikel van Janssen meldt dat de steen geplaatst was tegen de buitenmuur van de dorpskerk, en wel "ter zuidoostzijde".<sup>9</sup> Kennelijk was de oriëntatie van de kerk een punt van discussie want in het naschrift dat redacteur W. Eekhoff aan deze publicatie toevoegde, over de kerk van Rinsumageest, leest men dat de steen "tegen de zuidmuur" was geplaatst.<sup>10</sup> Janssen schrijft dat de zerk - hij gebruikt afwisselend de termen zerk en steen -, als zijnde enig in zijn soort, al enige tijd de aandacht van het Friesch Genootschap had getrokken. De heren van het bestuur achtten zichzelf niet capabel het werk ook te kunnen verklaren en besloten er een tekening van te laten maken om deze aan een expert voor te leggen. Er werden volgens Janssen verscheidene "niet gelukte en geheel mislukte pogingen" tot afbeelden ondernomen totdat het bestuur in 1858 tevreden kon zijn met een tekening van mr. W. Albarda, werkend lid sinds 1857,<sup>11</sup> die kennelijk over enig artistiek talent beschikte. Geld om een beroepstekenaar in te schakelen was er niet. Gezien de benadrukking van Albarda's "bekwame hand" wekt het in eerste instantie verwondering dat onderaan rechts van de - bij de publicatie afgedrukte - afbeelding in kleine letters genoteerd staat: "A. van Calsbeek Fec[it]" Deze Van Calsbeek kan niet degene zijn geweest die de lithografie vervaardigde want die naam wordt in even kleine letters linksonder vermeld: "Lith. van J.K. Zeehuisen." We zullen de gang van zaken wel zo moeten begrijpen dat Albarda *in situ* een potloodschets vervaardigde en die vervolgens door Van Calsbeek in het net heeft laten uitwerken. Die nettekening werd dan later door Zeehuisen in een steendruk omgezet. Als Albarda de kosten voor de netversie voor zijn rekening nam, is ook beter te begrijpen waarom met zoveel woorden gememoreerd wordt dat hij zijn tekening aan het Genootschap 'schonk'. Naast medewerker aan het onderzoek was hij dan tevens mecenas.

De tekening werd dus door het Genootschap aan Janssen toegestuurd met het verzoek om opheldering te geven over het randschrift. Janssen kan er niet helemaal tevreden mee zijn geweest, want hij schrijft dat hij naderhand nog om een facsimile van de ingebeitelde tekst en een fotografische afbeelding van de figuur heeft verzocht. Tot inwilliging van dat verzoek kwam het echter niet omdat het bestuur daartoe geen geschikt personeel wist aan te trekken. De afbeelding van Albarda was naar het oordeel van de heren trouwens "hoogst nauwkeurig"; Janssen moest het er dus maar mee doen.

Wie de tekening naast een foto van de steen legt, ziet meteen dat de tekenaar een dilettant was die er moeite mee had de voor de interpretatie belangrijke details scherp weer te geven. De proporties van de menselijke figuur zijn niet goed getroffen, de plooiën in de kleding ontbreken, de mouwen zijn nauwelijks te herkennen en ook de gordel is schetsmatig getekend. Het kan dan ook niet verbazen dat de weergave van de letters van het omschrift feilen vertoont; feilen die Janssen voor problemen hebben gesteld, waarvoor hij zich dan ook indirect verontschuldigt.

Janssen meldt dat de zerk van rode zandsteen is vervaardigd en voegt daar evenals Eyck tot Zuylichem aan toe dat het blijkbaar het deksel van een doodskist is geweest. In een voetnoot wordt door de redactie van *De Vrije Fries* uitgelegd dat haar bij de vervaardiging van de tekening 1 te Rinsumageest een stenen doodskist werd getoond, die een aantal jaren tevoren naar een stuk land ten zuidwesten van de kerk was vervoerd om daar tot drinkbak voor het vee te dienen. Dat zal dan dezelfde zijn geweest als de doodkist "op eenen nabijgelegen akker" waarvan in het verhaal van Eyck tot Zuylichem sprake is. Verder leest men bij Janssen dat de beschreven steen volgens de overlevering "... als deksel gelegen heeft op die kist, in de nabijheid der stins Juckema, welke eertijd ten westen der kerk lag." Met Juckema wordt dan Tjaardastate bedoeld, dat in het begin van de zeventiende eeuw via het huwelijk van Ruid Juckema met erfdochter Mary Sydsdr. Tjaarda in handen van de Juckema's kwam. In de oudste catalogus van het Fries Museum wordt overigens als zeker aangenomen dat steen en kist bij elkaar hebben gehoord.<sup>12</sup> Jacob Craandijk die er aandacht aan besteedt in het vierde deel van zijn *Wandelingen door Nederland*, dat een tiental jaar later tot stand kwam dan het artikel van Janssen, waaruit hij citeert, spreekt over een roodstenen lijkst, "... die lang in de sloot bij het kerkhof heeft gelegen".<sup>13</sup> Het "oude gedenkstuk", dat door een boer was gekocht om te dienen als voerbak voor zijn vee, zou echter verbrijzeld en vernield zijn geraakt toen onhandige knechts het van de wagen lieten vallen. Overigens is het maar de vraag of deze kist ook werkelijk bij de Epposten had gehoord, omdat zowel Eyck tot Zuylichem als Craandijk signaleerden dat er nog drie of vier rode zandstenen zerken op het kerkhof lagen, die er dus evengoed als deksel op gepast kunnen hebben. Dat daargelaten was daarmee echter wel de kwestie geboren of het bij de Epposten om een sarcofaagdeksel gaat of om een grafzerk, die eventueel nog uit een oudere sarcofaagdeksel kan zijn vervaardigd, maar verder toch alleen dienst heeft gedaan als plaat om een graf met een houten kist in de aarde af te dekken. Janssen laat dat verder in het midden.

Zijn beschrijving van de beeltenis is vrij sober. Hij spreekt over een baardeloze jongeling met tamelijk lange lokken, wiens kruin met een krans of diadeem is versierd. Hij stelt vast dat deze *iuvenis* een spiets voor zijn lijf houdt, dat zijn kleding uit een hemd bestaat met daarover een jasje dat tot de knieën reikt, en dat hij om het lijf een riem of gordel draagt, waaraan een tas hangt. Vreemd genoeg merkt Janssen onder de linkerwang een voorwerp op "dat op een lepel gelijk"

maar niet door hem thuisgebracht kan worden. Op de bijgeleverde tekening is daarvan echter niets te zien. Op de foto en uiteraard ook in het echt is ter hoogte van de kin wel een kleine beschadiging zichtbaar die met enige fantasie als een 'lepel' geïnterpreteerd zou kunnen worden. Omdat Janssen de steen zelf niet gezien heeft - hij zou anders wel een betere lezing van de inscriptie hebben gegeven - moet hij deze observatie van een redactielid of een andere betrokkene hebben overgenomen.

### Herkomst van de steen

De eerste die zich over de herkomst van de steen uitliet was R. Ligtenberg in zijn monografie over de romaanse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden uit 1918. Hij spreekt in dit verband zonder mankeren van "Kunst rund um die Bentheim-Gildehauser Brüche".<sup>14</sup> Zijn lokalisatie werd in 1947 overgenomen door Bouvy in diens veel geraadpleegde dissertatie over de Noord-Nederlandse middeleeuwse beeldhouwkunst: "Ongetwijfeld is het voltooide werk uit een groeve bij Bentheim-Gildehaus afkomstig", heet het bij hem.<sup>15</sup> Evenals Ligtenberg plaatst Bouvy het werk in een ten opzichte van het Zuiden achterblijvende Westfaalse cultuurkring.

Het is wel duidelijk dat de vervaardiging van de veertiende-eeuwse Epposteën aldus in verband gebracht is met de omvangrijke productie van zandstenen grafmonumenten voor de periode tot ca. 1200 in het Rijngebied en de Vogezen getraceerd kan worden, en waarvan een opmerkelijk groot gedeelte zijn weg naar de noordelijke kuststreken vond. In de tijd van Ligtenberg en Bouvy was over de verspreiding van deze sarcofagen en sarcofaagdeksels al het nodige geschreven maar wist men nog weinig over de typologie en productie. Dankzij de publicaties van Martin, Haiduck, Ristow<sup>16</sup> en anderen hebben we daar inmiddels meer inzicht in gekregen. Op basis daarvan moeten in elk geval een paar vraagtekens bij de vlotte herkomstconclusie van Ligtenberg en Bouvy worden geplaatst

De meeste in de Friese landen gevonden sarcofagen en sarcofaagdeksels blijken gehouwen uit rode bontzandsteen, die tot voor kort naar de veronderstelde uitvoerhaven ook wel Bremer steen werd genoemd. Men ging er namelijk vanuit dat het steen betrof die gewonnen werd in het stroomgebied van de Weser. Omdat in Bremen zelf nauwelijks sarcofagen van deze steensoort zijn gevonden, ligt het echter meer voor de hand dat de Friese stenen doodskisten en deksels uit het Rijn-Main-Moezelgebied afkomstig waren, waar vandaan trouwens ook de tufsteen voor de oudste kerken aangevoerd werd.<sup>17</sup> De productie en import ervan in het Noorden kunnen op de elfde en vroege twaalfde eeuw gedateerd worden.

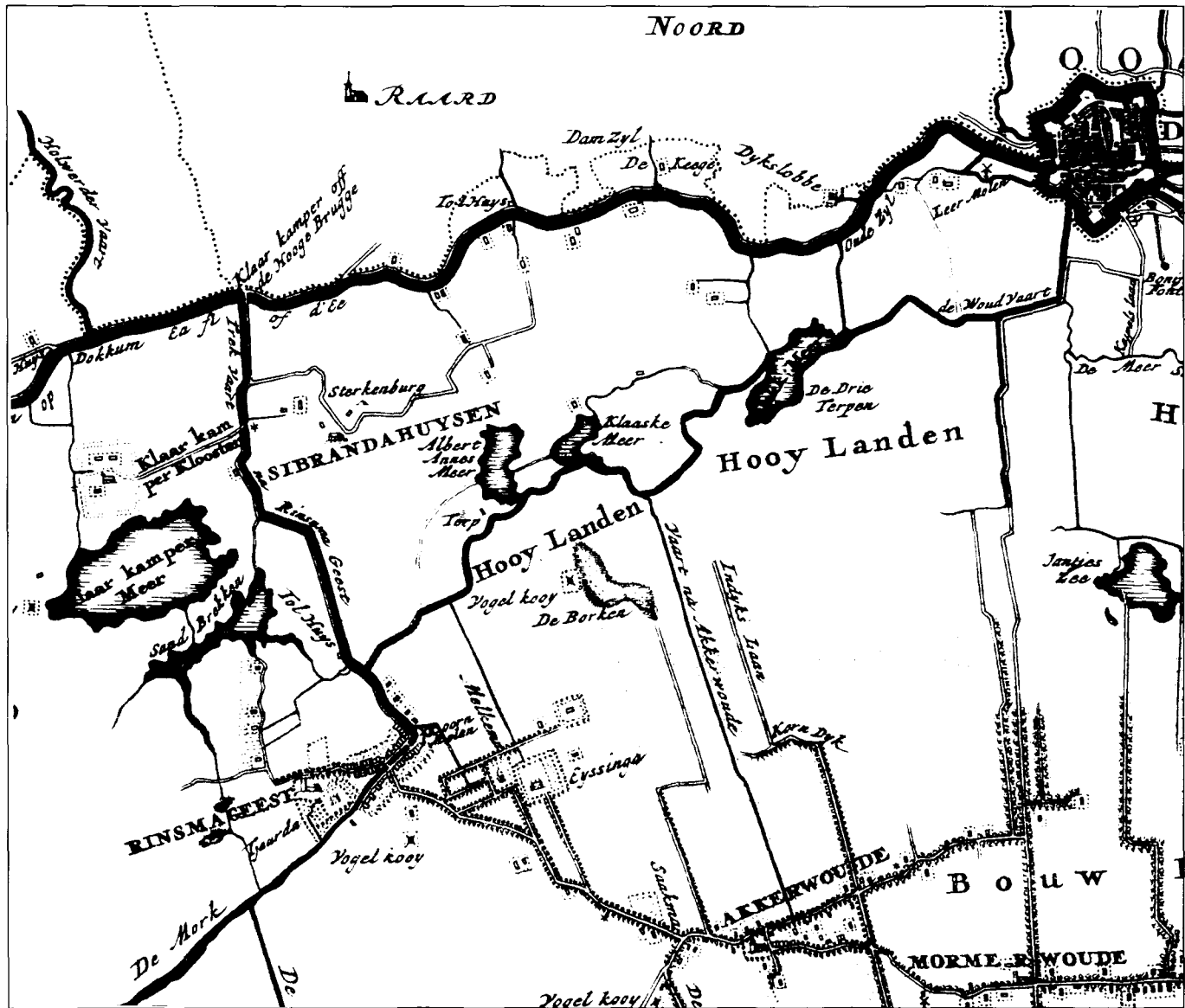
De groeven in Bentheim/Gildehaus werden pas vanaf de twaalfde eeuw geëxploiteerd. De meeste ervan leverden geen rode maar grofkorrelige lichtgele (Bentheim) of geelgrijze (Gildehaus) zandsteen. De bewaard gebleven Bentheimer grafplaten tonen ten opzichte van de oudere bontzandstenen exemplaren meer uitgewerkte patronen zoals Griekse kruisen, kromstaven en bloemmotieven. En verder blijken negen van



Afb. 3. Het Totius Frisiae-zegel van de Confederatie der Friese landen (1338), met daarop de Heilige Maagd Maria, geflankeerd door twee Friese krijgers, waarvan er een (heraldisch links) een polsstokspeer in de rechterhand houdt.

de elf in de Friese landen gevonden stenen met een menselijke gestalte erop, die algemeen tot de laatste fase van deze steenproductie gerekend worden, in gele Bentheimer zandsteen te zijn gehouwen. Deze deksels zijn alle zonder kist aangetroffen, wat aanleiding heeft gegeven tot het vermoeden dat ze eerder als zuivere grafplaten dan als sarcofaagdeksels zijn bedoeld.<sup>18</sup>

Er is wel geschreven dat deze beeldplaten het einde betekenen van de christelijk-ornamentele symboliek maar tegelijkertijd ook aan het begin staan van de latere Friese grafkunst, waarvan dan de Epposteën een fraaie illustratie zou zijn.<sup>19</sup> Tegen die laatste conclusie - die in wezen op Ligtenberg en Bouvy teruggrijpt - moet dan worden ingebracht dat er tussen de laatste Bentheimer grafplaat en de Epposteën een chronologisch gat gaapt van meer dan een eeuw, en dat het bij die beeldplaten gaat om seriewerk dat ruw afsteekt bij het uitgewerkte portret van Eppo. De laatste is gehouwen in fijne, op het eerste gezicht uit het Rijngebied afkomstige rode bontzandsteen. Er zou daarom gedacht kunnen worden aan hergebruik van een ouder sarcofaagdeksel van rode Rijnlandse zandsteen. Het is bekend dat al in de twaalfde eeuw tal van zandstenen deksels - en dan vooral rode omdat dat de oudste waren, met geen of slechts een zeer eenvoudige versiering - een andere bestemming hebben gekregen.<sup>20</sup> Men vindt ze als muurvulling, fundering, drempel of tympan. Dat hergebruik ging door tot in de vijftiende eeuw. De bekende tympanen van Egmond, Doorn en Velsen bijvoorbeeld zijn door de beeldhouwers uit even zovele in onbruik geraakte geometrisch versierde sarcofaagdeksels gebeiteld. In deze gevallen



Afb. 4. Uitsnede uit de kaart van Dantumadeel uit de atlas van Schotanus-Halma (1718). Linksonder ziet men de kerk van Rinsumageest met pal daartegen aan Tjaardastate. Oostelijk van de dorpskern zijn de states Eysinga en Mellema aangegeven en bij Sybrandahuis is nog de stinswier van Starckenborgh waar te nemen.

gaat het om hergebruik in de twaalfde eeuw. Dat laat zien dat het kostenaspect ten aanzien van zowel het houthouwen als het vervoer een belangrijke rol speelde. Zandsteen was nu eenmaal schaars en duur. Het betekent tevens dat het nieuwe beeldhouwwerk niet in een groeve-atelier maar ter plaatse werd vervaardigd door één of meer speciaal daartoe aange trokken vaklieden. Als dat voor de tympanen van Egmond, Doorn en Velsen vaststaat, is er voorlopig niets op tegen de mogelijkheid open te laten dat de Epposteën eveneens *in loco* hetzij uit een oude, hetzij uit een nieuwe steen is gehouwen. Nu kon voor onze steen uit Rinsumageest nog niet met zekerheid worden vastgesteld dat het een hergebruikte steen betreft. Op de achterkant zijn geen versieringen aangetroffen die bij

zulke oude stenen horen. Dat bewijst anderzijds nog niet het tegendeel omdat er ook niet-versierde rode stenen waren die konden worden hergebruikt, of stenen waarvan de niet-versierde onderkant ook onderkant bleef. Wel lijken er aan weerszijden bij de onderrand sporen aanwezig die zouden kunnen wijzen op gebruik als sarcofaagdeksel. Maar zelfs als we zeker van die sporen waren, zouden we nog niet kunnen zeggen of ze naar een twaalfde-eeuws oud deksel leiden of naar de conclusie dat de Epposteën van meet af bedoeld was als bedekking van een bijbehorende stenen grafkist. Aan het slot komen we nog op deze kwestie terug.

De steen meet 217 cm bij een breedte van 85 cm bovenaan en 66 cm onderaan, met een dikte van 10 cm. Voor het rand-

schrift is een rand van ca. 8,5 cm (ruwweg een tiende van de breedte bovenaan) vrijgehouden. De steen is aan de onderzijde flink beschadigd. Rechtsonder, meteen beneden de linker-voet van de afgebeelde persoon, lijkt een rechthoekig stuk uit- of afgebroken te zijn, en ook linksonder is sprake van afslag of op zijn minst een flinke slijtage, zodanig dat de punt

van de rechtervoet niet meer zichtbaar is. De inscriptie op de gehele onderrand, als er zich daar tenminste een bevond, alsmede op een dertig centimeter onderaan de linker zijrand is verdwenen. Verder vinden we op vier punten op het onderlijf puntige groeven of moeten in de plooiing van het overkleed. Al deze beschadigingen, inclusief de hierna nog te bespreken



Afb. 5. Koor van de kerk van Rinsumageest van het noordoosten gezien (foto A.J. van der Wal, RDMZ 1982)



groeven in de inscriptie, zijn niet toe te schrijven aan weersinvloeden of betreding, omdat het grootste deel van de beeltenis juist opmerkelijk gaaf en scherp bewaard gebleven is. De beschadigingen lijken eerder het resultaat van gesjouw met de steen zelf, bijvoorbeeld door stapeling, bevestiging aan de muur met haken, inmeteling of uitbreken. Het is daarom zeer onaannemelijk dat hij eeuwenlang op het kerkhof open en bloot een sarcofaag heeft bedekt. En die onderstelling leidt als vanzelf tot de conclusie dat het beelddeksel tot het moment dat het aan de buitenkant van kerkmuur werd geplaatst, altijd in een overdekte ruimte heeft gelegen, zij het dan op een plaats waar er niet over heen gelopen werd. Die ruimte kan nergens anders gelokaliseerd worden dan in de kerk van Rinsumageest.<sup>21</sup>

### De beeltenis

Binnen die randen is een staande jongeman ten voeten uit afgebeeld, met in zijn rechterhand een speer of lans, terwijl hij zijn linkerhand met de binnenkant tegen de borst heeft gekeerd. Hij bevindt zich in een gotische nis, onder een spitsboog die op kapitelen rust. Deze bevinden zich ter hoogte van zijn schouders, op ongeveer viervijfde van het beeldvlak. Aan weerszijden van de spitsboog treft men een tweebladerige lauwertak, als zwikvulling. De jongen heeft geen baard en is blootshoofd weergegeven met halflang haar in tamelijk dikke gekrulde lokken die opzij en naar achteren gestreken zijn achter een soort haarband of diadeem op de kruin. Zijn kleding bestaat uit een laag langs de hals uitgesneden overkleed (*surcotte*) dat om de schouders voorzien is van een geborduurde rand. Sommigen menen in die rand de boord van het overkleed te ontwaren, waarachter dan de bovenkant van een hemd of *tunica* te zien zou zijn.<sup>22</sup> Gezien de plooiing ervan, die overeenkomt met de rest van het overkleed, lijkt ons dat niet erg waarschijnlijk, wat overigens niet uitsluit dat onder het overkleed een hemd gedacht kan worden. Het kleed reikt tot over de knieën en is rond het middel door een riem of gordel toegehaald. De mouwen lopen aan de onderzijde bij de ellebogen wijd uit tot het punt waar ze om de arm sluiten, waardoor ze daar ruim geplooid uitvallen.

Aan de gordel hangen diverse voorwerpen die niet alle precies te identificeren zijn. In het midden herkent men in ieder geval een mes.<sup>23</sup> Daarnaast, aan de linkerzijde van de afgebeelde figuur, hangt een rechthoekig voorwerp dat op het eerste gezicht een koker of hoekig gevormde buidel lijkt waarin een vouwboekje of wastafeltje gedragen werd. Daaronder vandaan is een toegehaald buideltje zichtbaar, dat wel als geldbeurs te duiden is. De attributen aan weerszijden van de jongeman konden tot dusver niet bevredigend verklaard worden. De ronde, cilindrische en met een Grieks kruis versierde vorm met daaronder een soort van korte steel, onder de linker elleboog, zijn wel gezien als bedelaarsklep<sup>24</sup> en de versierde knop met de greep of handvat van een zwaard.<sup>25</sup> Die eerste duiding voldoet niet omdat hij niet past bij de stand en afkomst van de afgebeelde jongeman en we bovendien geen middeleeuwse lazarusklep in deze vorm kennen. De twee-

de moet ook afgewezen worden omdat elk spoor van een kling ontbreekt; het is ook niet aannemelijk dat zulks het gevolg zou zijn van een beschadiging. Zoals we het voorwerp nu zien, denken we aan een versierde inktpot met daarachter en daaronder misschien een pennekoker.<sup>26</sup> Wat tenslotte het dunne cilindrische voorwerp ter rechterzijde betreft: dat lijkt te dik om het als een afhankelijk eind van het gordelkoord te beschouwen. Een geselroede<sup>27</sup> kunnen we er echter ook niet in zien, al was het maar omdat de connotatie met een pelgrim (zie de lazarusklep) nu juist voor deze gewapende jongeman geheel misplaatst lijkt. Vooralsnog kunnen we hier geen aanvaardbare suggestie doen.

Wel blijkt bij een nadere beschouwing de hypothese houdbaar dat het steekwapen in Eppo's rechterhand een polsstokspeer was. Onderaan de voet van het wapen is ondanks de beschadiging onmiskenbaar sprake van de halve cirkelvorm die op contemporaine afbeeldingen van Friese krijgers met polsstokspereen als een drietand of gaffel herkend kan worden. Aangezien dergelijke wapens buiten de Friese landen niet bekend waren, leidt die vaststelling tot de conclusie dat de afbeelding ter plaatse moet zijn vervaardigd.

#### *Lezing Janssen:*

ANNO DOMINI MCCXLI  
SIMONIS ET IUDE  
TH(ANATOS). EN NOBIS  
ERPTA IUVENIS SOCIA-  
BILIS EPPO. COGNAGOS  
FOVIT. DE DICTIS UT  
BENE NOVIT. ERGO  
QUISQUIS TRANSIS  
OBIVIUM M(EMENTO IN  
PRECIBUS TUIS). ATHI-  
GART, HACIRA SIBIQUE  
FUERE PARENTES. HES-  
SELUS FRATER, SIDA-  
CHUS, SICOQUE  
GEMELLI.

#### *Vertaling:*

Ziet, in het Jaar des Heren 1341 op de dag van de dood van Simon en Judas is ons de beminnelijke jongeling Eppo ontruikt. Hij had zijn naastbestaanden lief, volgens de geboden zoals wel bekend is. Gij die voorbijgaat [gedenkt hem in uwe gebeden]. Athigard en Hacira waren zijn ouders, Hessel zijn broeder en Sidach en Sico zijn tweelingbroeders.

#### *Nieuwe lezing:*

ANNO DOMINI MCCCXLI  
SIMONIS ET IUDE  
OBIIT. EST HIC IN SER-  
RA IUVENIS SOCIABI-  
LIS EPPO. COGNAGOS  
FOVIT. DE DICTIS UT  
BENE NOVIT. ERGO QUI  
TRANSISS, CELUM [...] (OR)A.  
THIGARDUS, HACKA, SIBIQUE  
FUERE PARENTES. HESSELUS  
FRATER, SIDACHUS SICO  
GEMELLUS.

#### *Vertaling:*

In het jaar des Heren 1341 op Simon en Juda overleed hij. Hier in de aarde is de beminde jongeman Eppo. Hij deed zijn verwanten goed met zijn woorden, zoals hij goed kon. Gij die hier voorbijgaat, [bid dat] de hemel [zijn deel zij]. Thitard en Hacka waren zijn ouders, Hessel was zijn broer en Sidach genaamd Sico zijn tweelingbroer.

## De inscriptie

Dat lijkt nog meer op te gaan voor de in Romaanse letters gehouwen inscriptie. Janssen las,<sup>28</sup> met de afkortingen stilzwindend uitgeschreven en de aanvullingen tussen haakjes geplaatst: ANNO DOMINI MCCXLI SIMONIS ET IUDE TH(ATANOS). EN NOBIS ERPTA IUVENIS SOCIABILIS EPPPO. COGNAGOS FOVIT. DE DICTIS UT BENE NOVIT. ERGO QUISQUIS TRANSIS OBVIUM M(EMENTO IN PRECIBUS TUIS). ATHIGART, HACIRA SIBIQUE FUERE PARENTES. HESSELUS FRATER, SIDACHUS SICOQUE GEMELLUS. In het Nederlands overgezet zou dat zijn: "Ziet, in het jaar des Heren 1341 op de dag van de dood van Simon en Judas is ons de beminnelijke jongeling Eppo ontrukt. Hij had zijn naastbestaanden lief, volgens de geboden zoals wel bekend is. Gij die voorbij gaat [gedenkt hem in uw gebeden]. Athigart en Hacira waren zijn ouders, Hessel zijn broeder en Sidach en Sico zijn tweelingbroeders". In zijn nalezing merkte Janssen na verwerking van het commentaar van L. Müller uit Leiden terecht op dat de tekst een leoninische structuur heeft; dat wil zeggen dat het in de versvorm van de hexameter geschreven is, waarbij de beide voor de cesuur staande lettergrepen rijmen op de beide slotlettergrepen.

Na inspectie van de steen, en met behulp van goede foto's van het origineel, lezen we per zinsnede het volgende, waarbij we de afgekorte letters met een onderstreping aanduiden, de aanvullingen tussen vierkante [] plaatsen en de punten tussen de woorden met een sterretje \* aangeven: + ANNO [D]OMINI \* MO \* COCO \* XLI \* SIMONIS [ET] \* IVDE OBIIT. Er staat een kruis aan het begin. Ter hoogte van de D van DOMINI is de steen door afslag beschadigd waardoor een groef is ontstaan en de letter niet meer leesbaar is. Na SIMONIS zien we eenzelfde soort groef of put in de steen met als gevolg dat ook hier de lettervorm grotendeels verdwenen is. Het ligt echter voor de hand dat er een &-teken heeft gestaan. De O met de schuine streep erdoorheen kan beter worden opgelost als *obiit* dan als *thanatos*, ook al is de betekenis dan niet veel anders. Een en ander leidt tot de vertaling: "In het jaar des Heren 1341 op Simon en Juda overleed [hij]". De feestdag van de heilige apostelen Simon en Judas (Thaddeus) valt op 28 oktober.

De transcriptie van de volgende mededeling is toch wel fundamenteel anders dan die van Janssen: EST HIC IN SERRA \* IVVENIS \* SOCIABILIS EPPPO \*. De afkortingstekens bij de E, de H en de I zijn duidelijk; de voorgestelde oplossingen lijken voor de hand te liggen. Er zijn weliswaar geen woordpunten te zien, maar dat is van ondergeschikt belang omdat ook in de rest van de tekst niet alle woorden consequent met punten van elkaar gescheiden zijn. De tweede R van SERRA is niet goed te lezen vanwege, opnieuw, een soort van puntbeschadiging, maar we menen er desondanks een zeer lange poot van de R te kunnen ontdekken. Overigens is de verdeling der letters in de gehele inscriptie enigszins onregelmatig - nu eens geserreerd, dan weer gerekt -, waardoor de afstand tussen de eerste R en de A geen houvast biedt voor verdere conclusies. Met de S voor SERRA valt op zich geen

zinnige lezing te geven, als we niet aannemen dat hij verwisseld is voor een T. SERRA moet dan wel een fout voor TERRA zijn. Die lezing brengt ons op: "Hier in de aarde is de beminde jongeman Eppo".

Onze lezing van het aansluitende zinsdeel wijkt weer weinig af van die van Janssen: COGNAGOS \* FOVIT \* DE DICTIS \* VT BENE \* NOVIT. Zoals ook door anderen al werd geconcludeerd, moet COGNAGOS fout zijn voor COGNATOS. In de vervolgtekst zullen we stuiten op nog een andere G die beter als T kan worden gelezen. Zulke fouten, net als met de S in plaats van de T, kunnen als leesfouten van de steenhouwer worden verklaard, die de letters op het verstrekte modelpapiertje verkeerd overnam.<sup>29</sup> Er zijn hoofdletters T in een rustiek schrift die inderdaad verbazend veel op een G in blok-schrift kunnen lijken. Deze emendatie leidt dan tot de vertaling; "Hij deed zijn verwanten goed met zijn woorden, zoals hij goed kon" - of: "zo goed hij het geleerd had". Janssen komt wel tot een heel specifieke interpretatie als hij dezelfde tekst vertaalt met "hij had de zijnen lief, naar de geboden". Het op *fovit* rijmende *novit* uit het tweede gedeelte verwijst volgens ons naar een leerprestatie. De *dicta* uit *de dictis* zijn dan eerder te begrijpen als de (stichtelijke of rechtskundige) woorden die hij op school leerde dan als "de geboden" waaraan hij zich diende te houden.

ERGO \* QUI \* TRANSSIS \* CELVM [...]. Het eerste deel van deze transcriptie loopt parallel aan die van Janssen, die echter als gevolg van een aperte mislezing van de tekenaar voor CELUM op iets heel anders moest uitkomen. De G met zijn bovengeschreven o is probleemloos als *ergo* op te lossen, de Q met afkortingsteken staat voor *quis*. *Transsis* bevat een s te veel en is eenvoudig als *transis* op te vatten. Het eind van de hexameter is door de al beschreven beschadiging aan de rechter- en linkeronderzijde niet uit te schrijven. De bedoeling ervan is echter wel duidelijk: "Gij die hier voorbijgaat, [bid dat] de hemel [zijn deel zij]".

Voor het vervolg is het de vraag hoeveel tekst er verloren is tussen *celum* en het volgende leesbare woord (een naam) op de inscriptie van het linker randschrift. Zo op het eerste gezicht lijkt er te veel plaats voor één, en te weinig voor twee hexameters. Maar het kan even goed zijn dat er aan de voet een mededeling of heraldische afbeelding stond die buiten de versstructuur viel. Ook de kop - wat overigens nog niet door Janssen werd opgemerkt - staat immers los van de verstekst. In dat geval zou het toch maar om één hexameter gaan, waarvan het laatste woord eindigt op een A (bijvoorbeeld [OR]A). Want - en dat is wel een essentiële wijziging ten opzichte van de oude interpretatie - de eerste leesbare letter op de linkeronderderrand - inderdaad een A - moet niet gelezen worden als behorend tot de volgende naam, maar als de laatste letter van een voorafgaand woord. Athigard zou als naam een hapax zijn, een vorm die we elders in deze tijd niet tegenkomen. De letter A is niet zo goed te lezen omdat hij beschadigd is. De vorm van de bovenkant is echter zo duidelijk dat daarover niet gearzeld hoeft te worden. De letter schijnt weliswaar niet door een punt van Thigard te zijn gescheiden, maar dat zegt niet zoveel omdat de punt ofwel door de beschadiging kan zijn

weggevallen dan wel geheel kan hebben ontbroken. In zijn plaatsing van punten is de steenhouwer - wellicht in navolging van de auteur - namelijk allerm minst consequent geweest.

Het volgende tekstdeel biedt dan: THIGARDUS \* HACKA \* SIBIQUE \* FVERE \* PARENTES \*. De G in THIGARDUS is hier net als bij COGNAGOS ongetwijfeld fout geschreven voor de rustieke T. Het Gard-suffix komt in deze tijd wel veel voor maar dan altijd bij vrouwennamen.<sup>30</sup> THITARDUS is een veel acceptabeler vorm, te meer omdat hij in Noordelijk Oostergo in de volle en late Middeleeuwen heel gangbaar was.<sup>31</sup> Datzelfde geldt voor de vorm HACKA, die wij hier lezen in plaats van HACIRA. HAC of HACKA wordt in veertiende en vijftiende eeuw regelmatig aangetroffen voor vrouwelijke leden van adellijke families in noordelijk Oostergo.<sup>32</sup> De -QUE aanvulling na SIBI is overigens een stoplap.

Het laatste gedeelte is dan weer volledig conform Janssen en zijn navolgers: HESSELLVS \* FRATER \* SIDACHVS \* SICO \* GEMELLVS +. Zoals de tekst begon met een +, eindigt hij er ook mee. Het is curieus dat de opsteller van het memorievers hier de lezing FRATER \* HESSELLVS, die er een mooie rijmende hexameter van had gemaakt, gemist heeft. Het enige problematische in dit stuk betreft de twee namen SIDACHUS en SICO voor de tweelingbroer van de overledene. Janssen heeft dat slechts ten dele opgelost door *gemelli* voor *gemellus* te lezen. In zijn interpretatie waren Sidach en Sico dus de tweelingbroers van Eppo. Dat heeft evenwel weinig zin als er ook al een andere broer wordt genoemd; tenzij de auteur speciaal wilde vermelden dat er naast Eppo en Hessel nog een tweeling in het gezin was. Wij zouden daarom willen voorstellen Sidach en Sico als twee (alias-)namen voor een-en-dezelfde persoon te lezen. Naamkundig is daar geen bezwaar tegen omdat beide vormen teruggaan op een Germaanse naam met een *Sigi*-stam.<sup>33</sup> De vertaling zou dan luiden: "Hessel zijn broer, Sidach genaamd Sico zijn tweelingbroer". Gezien de omstandigheid dat Hessel eerder dan Eppo's tweelingbroer wordt genoemd, moet deze wel zijn oudere en tevens oudste broer zijn geweest.

### **De context: een jongeman uit een adellijk milieu in Rinsumageest**

In de kunsthistorische beschouwingen die aan de Epposteen werden gewijd, zijn verschillende oordelen gegeven over de artistieke kwaliteit van het werk, en dan vooral van de afbeelding. Janssen heeft het over beeldhouwwerk "van een fikse" hand. Dat zal als een positieve kwalificatie zijn bedoeld: met een krachtige uitdrukking. Ligtenberg meent juist uit de Epposteen te kunnen afleiden hoe achterlijk ("rückständig") de Westfaalse kunst rondom de groeven van Bentheim en Gildehaus was ten opzichte van die der zuidelijke meesters die de sculptuur van bekende grafmonumenten in Utrecht en Holland verzorgden. Bouvy, die zich geheel voegt in de traditionele kunsthistorische opvatting dat de anatomisch gezien correcte weergave van de mens de beste is, sluit zich bij hem aan als hij schrijft over een "stijf gehouwen" gestalte, met als totaaloordeel dat het uit Westfalen afkomstig

ge werk "grof van makelij" is en "op een vrij laag artistiek niveau" staat. Belonje laat zich eveneens geringschattend over de Rinsumageester steen uit als hij schrijft dat deze vèr bij soortgelijke Maastrichtse kunstwerken achterblijft.<sup>34</sup>

Tegenwoordig waagt men zich niet meer zo snel aan zulke generaliserende esthetische oordelen en regionaal-stilistische categorisering. Wij zullen dat ook niet doen, maar willen - misschien ten overvloede - bij wijze van conclusie nogmaals vaststellen dat zowel de beeltenis als de inscriptie duidelijk en precies zijn gehouwen. De haardracht lijkt op die van Engelse koningen, zoals afgebeeld op de sterlingmunten uit het einde van de dertiende eeuw. De kleding van de jongeman is eveneens scherp weergegeven, met krullen, diadeem, plooiën, borduurwerk en pofmouwen. Voor het midden van de veertiende eeuw kan zij niet modicus genoemd worden - dan hadden we een veel korter, eventueel getailleerd en van een volumineuze schouderpartij voorzien overkleed met een of meer rijen knopen gezien.<sup>35</sup> Maar voor de uitbeelding van een deugdzaam jongen viel dat ook niet te verwachten.

Wie veronderstelt dat Friesland ten westen van de Lauwers in de late Middeleeuwen een perifeer gebied was, dient er rekening mee te houden dat juist de omgeving van Rinsumageest cultureel bij de tijd moet zijn geweest. Op een steenworp afstand van de kerk was de grootste en oudste Cisterciënzer abdij van *Frisia*, Klaarkamp, gevestigd. Zij werd in de veertiende eeuw nog steeds door de adel in de directe omgeving gesteund en van novicen voorzien, getuige het optreden in de jaren dertig van Balduinus of Boutatus van Starckenborgh als een van haar meest getalenteerde monniken.<sup>36</sup> Hij studeerde in 1337 aan de universiteit van Parijs, aan het Collegium Bernardinum, en moest in dat jaar de gezant van de Franse koning naar *Frisia* begeleiden toen deze de Friezen als bondgenoten tegen Engeland, de Duitse keizer en de hertog van Gelre aan zijn zijde wilde krijgen. Hij was ongetwijfeld afkomstig van de stins Starckenborgh te Sibrandahuis, even ten noordoosten van Rinsumageest. We ontmoeten hem later als wijbisschop van de bisschop van Utrecht, titulair verbonden met het bisdom Tripoli *in partibus infidelium*. Het toeval wil dat juist ook van hem († 23 maart 1363) een fraai grafmonument bewaard gebleven is met een uitbeelding ten voeten uit.<sup>37</sup> Het werd voltooid in 1372 en bevindt zich in de kerk van Westbroek, ook al werd Balduinus volgens het necrologium van het Sint Servaasklooster in Utrecht aldaar bij de Cisterciënzerinnen begraven. Daarmee willen we geen directe lijn tussen de beide beeldhouwwerken met hun opdrachtgevers trekken maar slechts onderstrepen dat Rinsumageest niet in een cultureel isolement verkeerde.

Terug nu naar de Epposteen. De attributen mogen dan niet alle precies te identificeren zijn, ze zijn wel betrekkelijk nauwkeurig en veelzeggend uitgebeeld. De polsstokspeer dwingt tot de conclusie dat de afbeelding ter plaatse ontworpen is; het ligt dan voor de hand dat ze daar ook uitgevoerd of gehouwen is, ook al is dat strikt genomen niet noodzakelijk. Verder doet de weergave van mes, boekbuideltje en geldbeurs veronderstellen dat de overledene geportretteerd is naar het leven dat hij leidde kort voordat hij door de dood overvallen



*Afb. 6. De crypt in de kerk van Rinsumageest naar het noordoosten (foto A.J. van der Wal, RDMZ 1974)*



Afb. 7. Tjaardastate, getekend door J. Gardenier Visscher omstreeks 1785 (Collectie Fries Museum Leeuwarden)

werd. Alles wijst erop dat het ook werkelijk om de persoon van de jonge Eppo gaat. De beschouwer dient hem in herinnering te houden als een reeds weerbare maar beschaafde jongeling die dan (nog) wel geen clericus was maar zich toch oefende in de schrijfkunst en - als jongere zoon - vermoedelijk voorbestemd was een studieuze loopbaan te volgen. De in duidelijk leesbare kapitalen gehouwen inscriptie met het memorievers in hexameters loopt geheel parallel aan die boodschap en versterkt haar daardoor. Zijn naaste verwanten, die allen met naam en toenaam worden genoemd en aldus getuigen van hun band met hun jongere zoon en broer, hebben hem laten beschrijven als een veelbelovende leergierige jongen die schoolging en al aardige dingen kon zeggen; kortom als een intellectueel in opleiding, aan wie ze zeer gehecht waren.

In welk milieu kunnen we hem nu plaatsen? Reeds in het eerste opstel dat aan de steen werd gewijd viel de naam van Tjaardastate en dus van de adellijke familie Tjaarda die er sinds het begin van de vijftiende eeuw mee in verband te brengen is. In de veertiende eeuw kunnen we nog niet spreken over de Tjaarda's, omdat die naam toen nog niet als vaste familienaam in gebruik was. In de vijftiende eeuw blijkt hij eerst en vooral aan de state te zijn gehecht als afgeleide van het patroniem van de voornaamste bewoner,<sup>38</sup> waarna hij door diens nazaten en bezitters van de state in vrouwelijke lijn overgenomen wordt. Rinsumageest telde in de vijftiende eeuw naast Tjaarda nog twee andere adellijke machtsposities: Juwsma en Eijsinga, maar die waren duidelijk minder voornaam. Tjaardastate kan, afgaand op zijn zestiende-eeuwse uiterlijk, en rekening houdend met zijn ligging pal ten westen van de kerk van Rinsumageest, als de oudste gekwalificeerd worden. Beide andere genoemde states kunnen er overigens indirect mee verbonden worden, mogelijk als woonsteden van jongere takken van de oorspronkelijke bewoners van Tjaarda.

Als steenhuis was dit Tjaardastate zonder twijfel reeds in de veertiende eeuw in Rinsumageest aanwezig. Het zal toen ook een belangrijk 'knooppunt' in het netwerk van de hoofdelingenadel van Noordelijk Oostergo hebben gevormd. Om die reden kan aangenomen worden dat Eppo inderdaad afkomstig was uit het milieu van de bezitters van Tjaardastate. Een extra aanwijzing daarvoor is dat de namen Thitard (Tjaard), Hack, Hessel en Sidach (Syds) of Sicco vóór de vijftiende eeuw voor verschillende bewoners van de drie states van Rinsumageest voorkomen.<sup>39</sup>

#### Tot slot: het raadsel van de crypte van Rinsumageest

In de vijftiende en zestiende eeuw kunnen de Tjaarda's als de voornaamste begunstigers van de Sint-Alexanderkerk van Rinsumageest worden aangewezen. Als hun voorgangers een eeuw eerder ook al een sterkte ter plaatse bewoonden, is er niets op tegen voor hen in die tijd een patronagerelatie met de kerk te veronderstellen. Dat brengt ons op het mogelijke verband tussen de voor *Frisia* unieke inbouw van een crypte in de kerk van Rinsumageest, de aanwezigheid van een dominant adelsgeslacht aldaar en het grafmonument dat zij voor een van haar leden in het midden van de veertiende eeuw heeft laten vervaardigen.

In de paragraaf over de herkomst van de steen hebben we de relatie met de twaalfde- en vroeg dertiende-eeuwse sarcopaagkunst uit de groeve-ateliers in de omgeving van Bentheim en Gildehaus van de hand gewezen. We neigden ertoe de steen als een apart kunstwerk te beschouwen dat voor de gelegenheid door één of meer daartoe uitgenodigde zerkhouders ter plaatse vervaardigd is, waarvoor deze een al dan niet oudere, niet-versierde bontzandstenen grafplaat gebruikte. Daarmee was evenwel het probleem nog niet opgelost of de Epposteel van meet af aan bedoeld was om een steen dan wel een hou-

ten grafkist te bedekken.<sup>40</sup> Gegeven nu het ontbreken van betredingslijtage, gegeven ook de aanwezigheid van een crypte, dringt zich de vraag op of het grafmonument niet vanaf het begin in die crypte is opgesteld geweest, en dan dus als beeldplaat op een stenen doods-kist met daarin de overblijfselen van de overledene. Hierbij kan dan ook van hergebruik van een oudere sarcofaag sprake zijn geweest, want dat kwam zeker voor, getuige de mededeling in de kroniek van het klooster Aduard dat de in 1485 overleden abt Hendrik van Rees werd bijgezet in een stenen sarcofaag.<sup>41</sup>

In haar bouwhistorische beschouwing over de kerk van Rinsumageest in de band *Dantumadeel* uit de serie *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, Noordelijk Oostergo heeft Herma van den Berg de suggestie gedaan dat de opdracht tot de inbouw van de crypte afkomstig was van de familie Tjaarda.<sup>42</sup> Zij plaatst die gebeurtenis echter pas in het begin van de zestiende eeuw. Wie de crypte ziet, zal zich daar in eerste instantie over verbazen omdat tal van onderdelen ervan in de twaalfde eeuw en zelfs nog eerder gedateerd kunnen worden. Mevr. Van den Berg gaat echter uit van hergebruik van oud materiaal, omdat uit muuronderzoek duidelijk is geworden dat de crypte niet omstreeks 1100 tegelijk met absis en koor is geconstrueerd en daar niet één geheel mee vormt, maar in een later stadium daarbinnen tegenaan werd gebouwd. Het belangrijkste argument voor een latere datering van die inbouw is het gegeven dat het grond- en muurpakket westelijk van de crypte koud tegen de noordmuur staat, en dan tegen een noordmuur in een (later) afgekapte staat. Als bouwhistorische leken kunnen we die vaststelling niet goed op haar merites beoordelen. We zien echter geen dwingende reden de inbouw van een binnen de Friese context vrijwel unieke<sup>43</sup> romaanse crypte ruim vier eeuwen op te schuiven naar een tijd waarin zulke liturgische ruimten nergens meer werden gebouwd en de Friese adel zijn bijzondere religieuze inspanningen ten gunste van de plaatselijke kerk vrijwel uitsluitend in misfundaties kanaliseerde. Is het, om kort te gaan, niet mogelijk dat de crypte uit de twaalfde eeuw stamt, uit een tweede of derde romaanse bouwphase,<sup>44</sup> en in het midden van de veertiende eeuw door het belangrijkste adels-geslacht ter plaatse als grafkapel werd gebruikt?<sup>45</sup> Het is enigszins gratuit om voortdurend tot nader onderzoek op te roepen, maar de raadsels rondom de Epposteent enerzijds en de crypte van Rinsumageest anderzijds blijken ook na onze beeld- en tekstanalyse van de steen nog zo groot en intrigerend dat we er graag ons opstel mee willen besluiten.

## Noten

- 1 De auteurs zijn schatplichtig aan J.P. Gumbert te Lopik voor zijn belangrijke bijdrage aan de verbeterde lezing van de tekst op de Epposteent. Verder danken zij E. Knol van het Groninger Museum, mw. M. Stoter van het Fries Museum, mw. T. van Bueren en A. Reinstra van de Rijksdienst voor Monumentenzorg voor hun commentaar op een eerdere versie van dit opstel.
- 2 *Verslag Friesch Genootschap 1879-1880*, Aanwinsten van het Museum, 19. De steen is kort beschreven in de eerste catalogus van het Fries Museum van 1881, onder nummer FM 1028.
- 3 P.C.J.A. Boeles, *Catalogus Friesch Museum*, Leeuwarden 1909, 60, pl. IX.
- 4 Zie de afbeelding in de catalogus annex studieband: E. Knol, J.M.M. Hermans en M. Drievergen (red.), *Hel en Hemel. De Middeleeuwen in het Noorden*, Groningen 2001, 68-69.
- 5 H. van Lengen (ed.), *Friesische Freiheit*, Aurich 2003, 352.
- 6 L.J.F. Janssen, 'De grafsteen te Rinsumageest van het jaar 1341', *De Vrije Fries* 10 (1865), 144-149.
- 7 J.A. Mol, 'Friese krijgers en de kruistochten', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001), 86-117, m.n. 99, 102-104, 108. In dit artikel wordt mede aan de hand van divers beeldmateriaal uiteengezet dat krijgers uit de Friese kustgebieden tot ca. 1500 te voet vochten en daartoe uitgerust waren met zeer lange speren, die aan de onderzijde van een gaffel, driepoot of blok voorzien waren en dus ook dienst konden doen als polsstok.
- 8 F.N.M. Eyck tot Zuylichem, 'Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwse kerken in Friesland en Groningen', *Kronijk van het Historisch Genootschap* 7 (1851), 23-49, m.n. 44-45.
- 9 Janssen 1865, 144.
- 10 Ibidem, 150.
- 11 We danken deze informatie aan Goffe Jensma van de Fryske Akademy. Zie voor de algemene context van de onderzoeks-aanpak de vroege Genootschapsleden, zijn essay over 175 jaar Genootschaps-cultuur in het jubileumnummer van *De Vrije Fries*: 82 (2002), 10-119, in het bijzonder hoofdstuk 4, 27-64.
- 12 Zie hierboven noot 2.
- 13 J.C. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, dl. 4: *Friesland, Groningen en Drenthe*, Haarlem 1879, 121.
- 14 R. Ligtenberg, *Die Romanische Steinplastik in den nördlichen Niederlanden I*, 's-Gravenhage 1918, 131-132.
- 15 D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 30-31.
- 16 H. Martin, *Vroegmiddeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, Drachten 1957; H. Haiduck, 'Importierte Sarkophage und Sarkophagendeckel des 11. und 12. Jahrhundert im Küstengebiet zwischen Weser und Ems', *Emder Jahrbuch* 65 (1985), 23-40; idem, *Beginn und Entwicklung des Kirchenbaues im Küstengebiet zwischen Ems und Wesermündung bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts*, Aurich 1982, 85-104; S. Ristow, 'Trapezförmige Sarkophage des frühen Mittelalters in Köln', *Kölner Jahrbuch* 32 (1999), 305-341. Vergelijk: C. Waslander, *Dekselse graven. Nederlandse grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw*, Meppel 1991.
- 17 K. Kuiken, 'Middeleeuwse zandstenen grafkisten in Groningen', *Groninger Kerken* 21 (2004), nr. 1, 4-15, m.n. 6.
- 18 Haiduck 1985, 39-40.

- 19 C. Waslander, *Dekselse graven*, 28.
- 20 Samenvattend: Waslander 1991, 10-11.
- 21 Als de overlevering juist zou zijn ten aanzien van de plaatsing in Tjaardastate, was het moeilijk te verklaren waarom de steen (weer) bij de kerk terecht kwam en het beheer en eigendom door de kerkvoogden uitgeoefend werd.
- 22 Janssen 1865, 146; Catalogus Fries Museum, 1881, 255.
- 23 Het mes en de hierna besproken buidels lijken sprekend op de soortgelijke exemplaren met riem, die uit de nalatenschap (1398) van de aartsbisschoppelijke zegelbewaarder Herman van Goch uit Keulen bewaard gebleven zijn: *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1400*, Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling, Anton Legner ed., 2 alln., Keulen 1973, I, nr. 115, 40-41.
- 24 Catalogus 1881, 255.
- 25 Mol 2001, 103.
- 26 Zoals bijvoorbeeld te zien is op schilderij XV in de tentoonstellingscatalogus T. Husband, *The Secular Spirit: life and art at the end of the Middle Ages*. Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in the Cloisters, New York 1975, 169.
- 27 Catalogus 1881, 255.
- 28 Na correctie in zijn aanvullende artikel 'Nog iets over de grafzerk te Rinsumageest van het jaar 1341', *De Vrije Fries* 11 (1868), 268-270.
- 29 Jean Mallon, *Paléographie romaine*, Madrid 1952, 144-152.
- 30 J. van der Schaar, *Woordenboek van voornamen*, 14<sup>e</sup> druk, Utrecht/Antwerpen 1984, 180.
- 31 H.Th.M. Lambooi en J.A. Mol (ed.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland*, Leeuwarden 2001, passim.
- 32 P.N. Noomen, 'De familie Cammingha in de middeleeuwen: haar relatie met de stad Leeuwarden en haar positie in Oostergo', *Leeuwarder Historische Reeks* 6 (1997), 10-98, m.n. 60-61.
- 33 Bij Sidach (verg. de later veel voorkomende naam Syds bij adellijke families in Noordelijk Oostergo) is dan palatalisatie opgetreden, bij Sico (mogelijk Sicke) niet.
- 34 Vergelijk J. Belonje, *Steenen charters*, Amsterdam 1934, 34.
- 35 H.M. Zijlstra-Zweens, 'Changes in male fashion in the 14th century', in: idem, *Of his array tell I no lenger tale: aspects of costume, arms and armour in Western Europe 1200-1400*, Amsterdam 1988, 27-50, m.n. 27-29.
- 36 Over hem: J.F.A.N. Weijling, *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580*, Utrecht 1951, 157-160.
- 37 Bouvy 1947, 22, afb. 10.
- 38 Sydsze Thiarda upter Gaest; we ontmoeten hem voor het eerst in 1421; in 1423 treedt hij op als grietman van Dantumadeel: H.M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo: Dantumadeel. De monumenten van geschiedenis en kunst*, 's-Gravenhage 1984, 136.
- 39 Zie de door D.J. van der Meer verzamelde gegevens over deze bewoners bij: Van den Berg 1984, 136-139.
- 40 Dolf van Weezel Errens gaat er blijkens een recente publicatie vanuit dat de Epposteen een sarcofaag heeft bedekt: D. van Weezel Errens, 'De sarcofaag van Boksum', *Keppelstok*, nr. 66 (2003), 40-50, m.n. 46.
- 41 Kuiken 2004, 7.
- 42 Van den Berg 1984, 120-132.
- 43 De enige andere 'Friese' crypte vindt men in de omstreeks 1200 gebouwde kerk van Leer in Oostfriesland, die overigens tenminste twee houten voorgangers heeft gehad; Haiduck 1982, 189-192.
- 44 Albert Reinstra maakte er ons attent op dat H. van der Wal in een toelichting uit de jaren vijftig, uit de documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, twijfelt aan een late inbouw en veronderstelt dat de crypte uit de romaanse periode stamt, op grond van de lage plaatsing der vensters.
- 45 Overigens behoort de kerk van Rinsumageest (met haar crypte) tot de oudere kerken in Friesland die niet door inheemse adelsgeslachten werden gesticht, maar daar later soms wel door zijn gepatrooneerd. In die interpretatie zou dan ook een eventueel gebruik van de crypte als 'begraafplaats' voor edelen ook in de veertiende eeuw al secundair zijn geweest.

# Een nieuwe bouwgeschiedenis voor de Nieuwstadskerk te Zutphen

Karel Emmens

## Inleiding

De Nieuwstadskerk is één van de drie laat-middeleeuwse kerken die de stad Zutphen rijk is. En ondanks de indrukwekkende naaldspits op de toren, die het silhouet van de stad in belangrijke mate mede bepaalt, is het ook de minst bekende van dat drietal. De meeste aandacht gaat immers uit naar de Sint-Walburgskerk, die zowel sinds de 11de eeuw een eerbiedwaardige kapittelkerk vormde als van oudsher de belangrijkste parochiekerk van de stad was.<sup>1</sup> Ook de Broederkerk, behorend bij het in de late 13de eeuw gestichte Dominicanenklooster, heeft zeker recentelijk de nodige aandacht gekregen.<sup>2</sup>

De Nieuwstadskerk komt er echter enigszins bekaaid vanaf, want behalve in een klein aantal overzichtswerken betreffende de stad en haar omgeving, is er nog geen afzonderlijke publicatie aan gewijd. De analyse van E.H. ter Kuile, in zijn beschrijving van het Kwartier van Zutphen uit 1958, bood tot voor kort de meest uitgewerkte bouwgeschiedenis van deze laat-middeleeuwse hallenkerk.<sup>3</sup> Een eerste heroriëntatie hierop is terug te vinden in het documentatierapport van G. Berends, medewerker van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die in 1982 tijdens de voorlaatste restauratie bouwhistorische waarnemingen heeft verricht. Deze zijn echter nooit gepubliceerd.<sup>4</sup> Het recente bouwhistorisch onderzoek in de kerk, gecombineerd met een dendrochronologisch onderzoek in de kappen, heeft opnieuw onbekende gegevens opgeleverd.<sup>5</sup> Voldoende aanleiding dus om in dit artikel de bestaande inzichten te toetsen en te vernieuwen.

Het onderzoek had evenwel te kampen met enkele beperkingen. De restauratie van driekwart van de kerk was voor de aanvang van het onderzoek al gereed, zodat op de noordbeuk en de koorsluiting na al het muurwerk zich in gerenoveerde dan wel bepleisterde toestand bevond; boven de gewelven kon het oude muurwerk wel nog waargenomen worden. Verder moest het onderzoek eerder worden afgerond dan gepland, zodat het niet op de beoogde wijze kon worden voltooid.<sup>6</sup> En tot slot maakte de toren geen deel uit van dit onderzoek, maar als wezenlijk onderdeel van het kerkgebouw is deze wel in de bouwgeschiedenis opgenomen.<sup>7</sup>

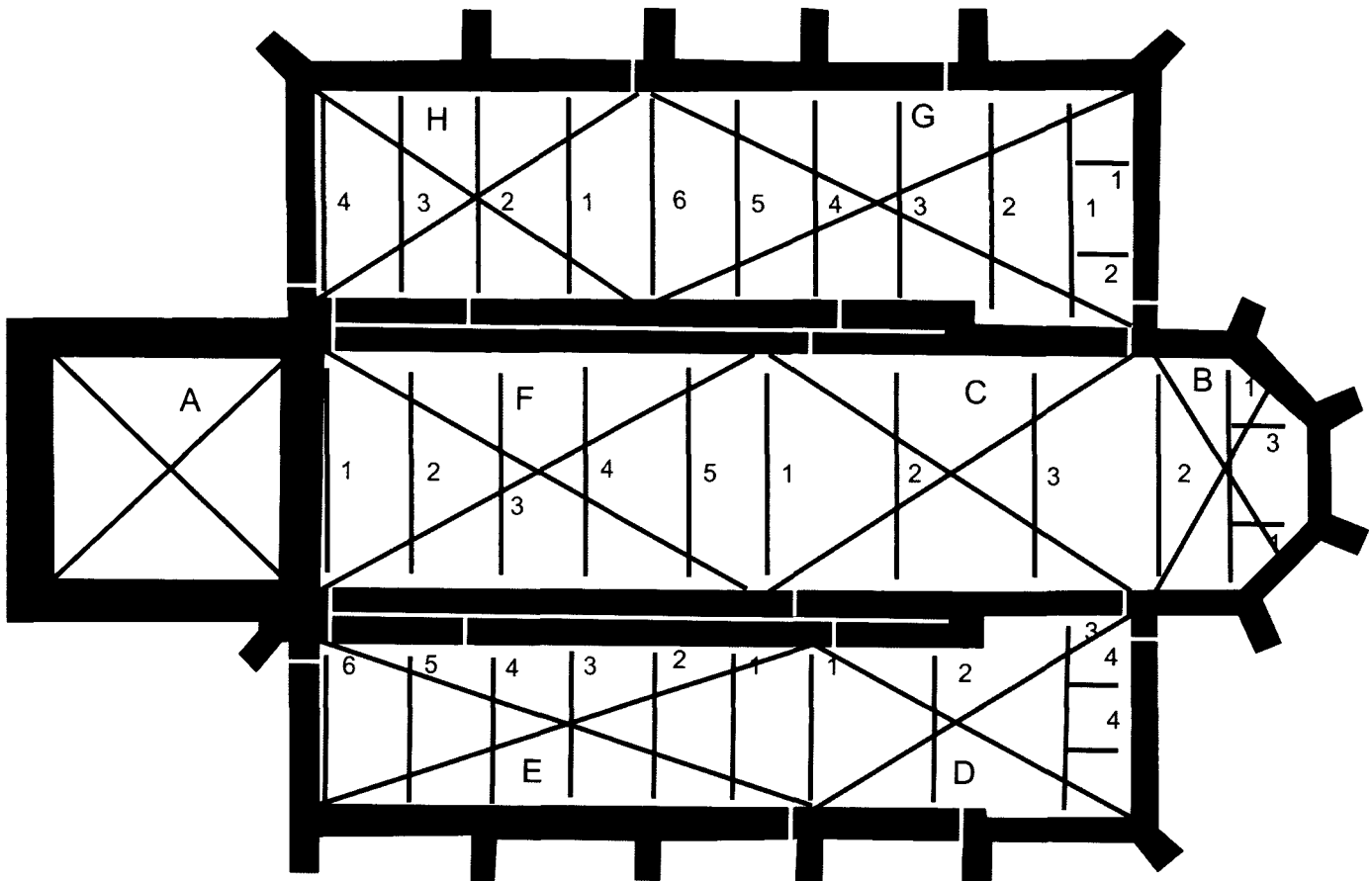
## De Nieuwstad en haar kerk

Gescheiden door de Berkel ligt de Nieuwstad ten noorden van de oudste kern van Zutphen, de Oude Stad. De stichting van de Nieuwstad zal in de loop van de 13de eeuw hebben plaatsgevonden, want de oudst bekende vermelding stamt uit 1272.<sup>8</sup> Deze stichting valt samen met een opvallend groot aantal stadsrechtverleningen aan Gelderse nederzettingen, dat met name vanaf het tweede kwart van de 13de eeuw een zeer hoge vlucht nam. Enkele voorbeelden zijn Arnhem (1233) en Doesburg (1237), die net als de meeste andere steden een stadsrecht ontvingen afgeleid van het Zutphense uit circa 1190. Hiervoor was Otto II, graaf van Gelre in de periode 1229-1271, verantwoordelijk.<sup>9</sup> Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat ook de Nieuwstad onder zijn stimulans tot stand is gekomen, vooral met het oog op het gegeven dat de Nieuwstad aanvankelijk juridisch noch bestuurlijk tot de Oude Stad behoorde.<sup>10</sup> Er was zodoende sprake van een zelfstandige Nieuwe Stad naast de Oude Stad - een unieke situatie die pas in 1312, toen de Nieuwstad en de Oude Stad werden samengevoegd onder één bestuur, ophield te bestaan.<sup>11</sup>

Volgens diezelfde oorkonde uit 1272 blijkt er in dat jaar ook al een eigen parochiekerk in de Nieuwstad te zijn, de Onze-Lieve-Vrouwekerk.<sup>12</sup> Net zoals de oude Onze-Lieve-Vrouweparochie van Zutphen, die in de Sint-Walburgskerk haar parochiekerk had, was de Nieuwstadparochie waarschijnlijk afhankelijk van het kapittel van de Sint-Walburgs: de pastoorsfunctie lijkt tenminste enkele keren bekleed te zijn door één van de kapittelheren.<sup>13</sup> Dit vormt een aanwijzing dat graaf Otto ook betrokken zal zijn geweest bij de stichting van de Nieuwstadskerk; de subsidie die hij in 1294/1295 schonk ten behoeve van de zielzorg in de Nieuwstadskerk bevestigt dit.<sup>14</sup> Hij speelde namelijk een belangrijke politieke rol in het kapittel, omdat hij het presentatierecht van de proost en de kanunnik bezat,<sup>15</sup> en zal er ongetwijfeld zorg voor gedragen hebben dat de nieuwe situatie ook het kapittel ten goede zou komen.

Zoals al door Ter Kuile is onderkend, lijken er in het huidige kerkgebouw nog bouwdelen uit deze vroege periode te dagtekenen: de toren en de middenbeuk tot aan de koorsluiting. De





Afb. 1. Aangegeven zijn de bouwnaden in het muurwerk en de verschillende kappen met de dendrochronologische dateringen: A) de torenspits: na 1441 ± 6 jaar; B) de koorsluiting 1453/1454; C) oostelijke middenbeuk 1460 ± 5 en 1486 ± 5; D) oostelijke zuidbeuk 1472 ± 5; E) westelijke zuidbeuk 1482/1483 en 1483/1484; F) westelijke middenbeuk 1485/1486; G) oostelijke noordbeuk 1501-1510; H) westelijke noordbeuk 1528/1529.

twee meest oostelijke traveeën van de middenbeuk waren smaller dan de drie westelijke en de torenhal, en deze zullen daarom de koorruimte hebben gevormd. De huidige overwelling zou volgens hem al in die tijd zijn aangebracht. Vanwege de gelijkenis tussen de blindtraceringen in de toren en die in de nabijgelegen Broederenkerk, wordt door hem deze fase terughoudend omstreeks 1300 of in het begin van de 14de eeuw gedateerd.<sup>16</sup> Naar de nieuwste inzichten blijkt de situatie echter ingewikkelder te zijn geweest, maar dankzij verschillende bouwsporen is deze goed te reconstrueren.

### Het eerste kerkgebouw

Boven de gewelven zijn meer bouwnaden zichtbaar in het muurwerk van de middenbeuk, dan Ter Kuile heeft weergegeven of waargenomen (afb. 1). Ongebruikelijk is de naad in de lengterichting van het muurwerk, waaruit blijkt dat er een klamp is gemetseld tegen ouder metselwerk. In de drie westelijke traveeën bevindt deze klamp zich tegen de binnenzijde, zodat aan de andere zijde het oorspronkelijke buitenmuurwerk nog zichtbaar is. De zorgvuldig gebakken rode bakste-

nen van het oudste werk zijn in een regelmatig Vlaams verband gemetseld - in elke laag om-en-om een kop en een strek - wat globaal wijst op een datering vóór 1325 (afb. 2).<sup>17</sup> De ook door Ter Kuile waargenomen tufstenen geprofileerde waterlijst, markeert de oorspronkelijke dakvoet ongeveer één meter onder de huidige (afb. 3).<sup>18</sup> In de twee oostelijke traveeën is het oudste metselwerk daarentegen juist aan de binnenzijde waarneembaar, dit vormde oorspronkelijk het interieur van de kerk. De vierde travee heeft de klamp aan de buitenzijde, waar het oorspronkelijke muurwerk bovenuit steekt. De vijfde, meest oostelijke travee heeft nog altijd de oorspronkelijke muurdikte. Op de overgang van de derde naar de vierde travee versmalt het oorspronkelijke kerkgebouw, precies zoals Ter Kuile had gesignaleerd (zie afb. 2).

Tussen de derde en vierde travee is een aanzet van een dwarsmuur behouden. Deze zal oorspronkelijk de triomfboog op de overgang van het schip naar het koor hebben gevormd. Vergelijkbare sporen markeren de koorsluiting: dankzij de haakse hoek kan geconcludeerd worden dat het koor rechtgesloten was.<sup>19</sup> Ook tussen de eerste en tweede travee is zo'n aanzet behouden, die wijst op een boog of een dwarsmuur. Iets ten



Afb. 2. Het 13de-eeuwse muurwerk in Vlaams verband ter plaatse van de versmalling tussen schip en koor.



Afb. 3. Door het verwijderen van enig metselwerk naast de toren kwam de 13de-eeuwse tufstenen waterlijst in het zicht. Boven de gewelven zijn ook nog restanten hiervan behouden.

westen van deze aanzet is in de eerste travee aan beide zijden een naad in het langsmuurwerk waarneembaar. In diezelfde travee zijn tegen de oostzijde van de toren twee vergelijkbare naden in het langsmuurwerk zichtbaar (zie afb. 1).

De verklaring van die laatste bouwnaden wijst op een hele gebruikelijke werkwijze in de middeleeuwse kerkenbouw. De belangrijkste ruimte, daar waar de parochianen zich konden verzamelen voor het hoofdaltaar, werd als eerste gebouwd. In de Nieuwstad was het een bescheiden gebouw, slechts bestaande uit twee smallere koor- en twee bredere schiptraveeën. Opvallend is de bescheiden dikte van het muurwerk: dit maakt een overwelfing onwaarschijnlijk, meer voor de hand ligt een ziende kap of een houten plafond. Helaas zijn van deze constructies geen sporen teruggevonden, evenmin van steunberen.

Vervolgens, of misschien wel tegelijkertijd, werd ten westen van deze kerkruimte de bouw van de toren aangevat. Als zware bouwmassa was het verstandig die als zelfstandig bouwdeel op te zetten, zodat voorkomen werd dat het muurwerk van de kerkruimte ontwricht zou worden. In dezelfde periode zien we deze aanpak onder andere ook bij de nieuwe Sint-Stevenskerk in Nijmegen.<sup>20</sup> Als laatste campagne werd de



Afb. 4. Omdat het orgel tijdelijk verwijderd was, kon de oude 13de-eeuwse kerkruimte opnieuw beleefd worden: de vijf traveeën van de middenbeuk en de torenhal. Ter weerszijden was destijds geen arcade aanwezig, maar gesloten muurwerk met vensters.



Afb. 5. Op de oostelijke torenmuur is een aftekening van de 13de-eeuwse daklijn zichtbaar.

toren aan de kerkruijme verbonden door tussen beide bouwdeelen muurwerk aan te brengen en de tijdelijke, mogelijk zelfs houten westgevel van de kerkruijme door te breken. De aldus ontstane ruimte vormt thans de eerste travee van de middenbeuk. Doordat de torenhal van oorsprong af volledig op de kerk is geopend, heeft de kerkruijme toch een behoorlijke lengte gekregen (afb. 4). Ook in de ongeveer gelijktijdig gebouwde Kampense parochiekerk, de Sint-Nicolaas- of Bovenkerk, stond de torenhal in directe verbinding met het schip (en de zijbeuken), evenals in de genoemde Sint-Stevenskerk.<sup>21</sup> Op de oostelijke torenmuur tekent zich de oude daklijn nog altijd af (afb. 5).

Verder kan er weinig van deze fase vastgesteld worden. Zo zijn er geen aanwijzingen voor zijbeuken en afgezien van de genoemde waterlijst, is er vanwege de al genoemde restauratiewerkzaamheden geen andere detaillering van de kerk met zekerheid aan deze oudste fase te verbinden. Meer informatie daarentegen biedt de toren.

### De toren

De eerste drie geledingen van de toren behoren bij deze oudste bouwphase van de Nieuwstadkerk en zijn zo goed als

ongewijzigd behouden (zie afb. 6). Evenals het oudste muurwerk in de kerk zijn de bakstenen muren in Vlaams verband gemetseld: dus vóór circa 1325. Steunberen ontbreken en de gevels zijn voorzien van blindnissen met maaswerk. De geledingen versmallen naar boven toe, gemarkeerd door (tufstenen) waterlijsten. Aan de zuidoostzijde bevindt zich een traporentje. De westingang met de ongebruikelijk vormgegeven tufstenen omlijsting, weliswaar volledig vernieuwd tijdens een restauratie in 1927-1928, lijkt ook oorspronkelijk te zijn.<sup>22</sup>

In deze vormgeving sluit de toren zich nauw aan bij een kleine reeks vroeg-gotische torens, die in de latere 13de en vroege 14de eeuw bij verschillende kerken tot stand kwam. Met name de torens van de Sint-Plechelmuskerk te Oldenzaal, de Sint-Stevenskerk te Nijmegen, de Bovenkerk te Kampen en de Jacobikerk te Utrecht zijn hierin van belang, maar ook de westbouw van de Zutphense Sint-Walburgskerk werd in deze periode van een vierde geleding voorzien. Deze karakteristieke vormgeving heeft de groep gemeen met een aantal torens in het aangrenzende Westfalen.<sup>23</sup>

Bijzondere aandacht verdient het verschillend maaswerk in de blindnissen. Net als het muurwerk is het blindmaaswerk in baksteen uitgevoerd en blijkt daarmee één van de oudste in



Afb. 6. Detail van de laat-13de-eeuwse onderbouw van de toren. De bakstenen traceringen vertonen overeenkomst met die in de Zutphense Broederenkerk, maar hebben een ongebruikelijke vormgeving met verticaal geplaatste bakstenen in de montants.

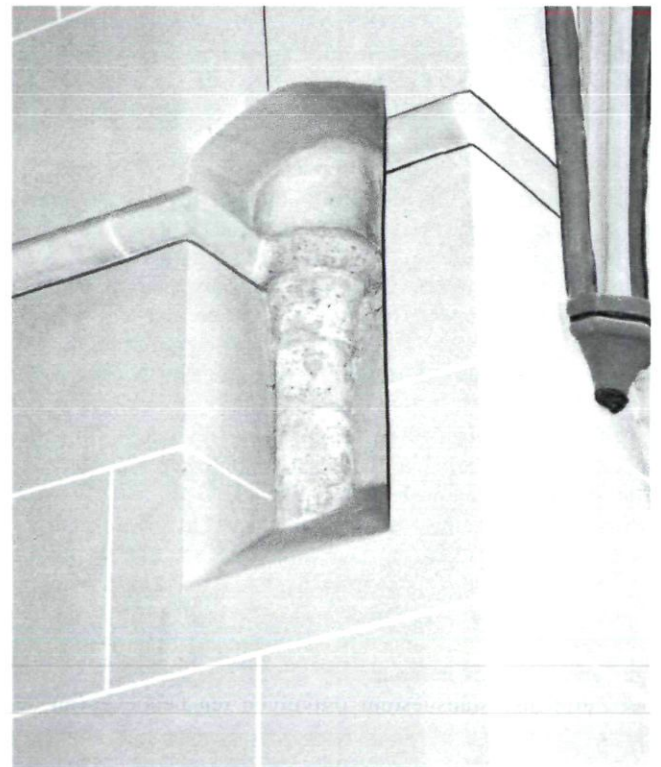
dit materiaal te zijn. Overigens is ook in de Broederenkerk baksteen in het maaswerk toegepast, echter gecombineerd met tufsteen.<sup>24</sup> Bijzonder is de constructie ervan in de Nieuwstadskerkstoren, want de montants zijn samengesteld uit afwisselend strekken en koppen die in een verticale positie zijn verwerkt (afb. 6). Omdat in de Broederenkerk wel de gebruikelijke liggende profielstenen zijn toegepast, lijkt de oplossing in de toren niet te wijzen op een ouder constructieprincipe, maar veeleer op een besparingsmaatregel.<sup>25</sup> Immers, het laten vervaardigen van speciale profielstenen in baksteen of natuursteen is een kostbaardere kwestie dan het benutten van op de bouwwerf voorhanden materiaal. Toch is het geen goedkope oplossing geworden, want de boogaanzetten zijn ook hier gemarkeerd door natuurstenen (tufstenen) en bakstenen kapiteeltjes, zoals in deze streken tot de vroege 14de eeuw gebruikelijk was.<sup>26</sup> Sterk verwant is verder de vormge-

ving van de vorktraceringen in beide gebouwen.

Hoewel er geen bouwberichten zijn en ook oorspronkelijke houtconstructies ontbreken, die dendrochronologisch gedateerd hadden kunnen worden, wijzen deze overeenkomsten erop dat de toren ongeveer in dezelfde tijd als de Broederenkerk tot stand zal zijn gekomen: omstreeks 1300. Waarschijnlijk is de kerkruinte iets ouder, wellicht is de bouw daarvan gestart na een stadsbrand die in 1284 is vastgelegd.<sup>27</sup> Deze brand had in ieder geval tot gevolg dat in de Oude Stad de huizen in steen werden gebouwd, terwijl dat in de Nieuwstad pas vanaf de brand van 1336 het geval was.<sup>28</sup> Het is dus voorlopig nog maar de vraag in hoeverre ook de Nieuwstad in 1284 getroffen was. Mogelijk werpt een bijzondere vondst meer licht op de vroegste datering.

### Drie bijzondere vondsten

Tijdens de recente restauratie is in de zuidelijke arcade namelijk een tufstenen schalk aangetroffen, oversneden door een lijst met een amandelvormig profiel (afb. 7). Opvallend is dat deze elementen zich in het muurwerk van de pijler bevinden: dankzij een uitsparing in het muurwerk zijn ze thans zichtbaar. Hier bevindt zich ook de versmalling behorende bij de overgang van het oudste koor in het schip en de positie komt overeen met de voormalige binnenzijde van het muurwerk. De functie van dit bouwspoor is lastig te verklaren, omdat de context tijdens latere verbouwingen volledig is gewijzigd.



Afb. 7. Achter muurwerk werd tijdens de laatste restauratie deze tufstenen schalk teruggevonden in de zuidelijke arcade.

Waarschijnlijk was het een onderdeel van een decoratieschema in het interieur, samenhangend met de triomfboog die zich hier bevond. Die boog zou dan net als de gordelbogen in de Sint-Walburgskerk uit de bouwfase in de eerste helft van de 13de eeuw,<sup>29</sup> een brede, platte vorm hebben gehad, die begeleid werd door een (tufstenen) rondstaaf. Op regelmatige afstanden bevonden zich op deze staaf ringen met een amandelprofiel. Een en ander zou kunnen betekenen dat de kerkruimte toch al eerder in de 13de eeuw, bijvoorbeeld rond of kort na 1250, tot stand zou zijn gekomen.

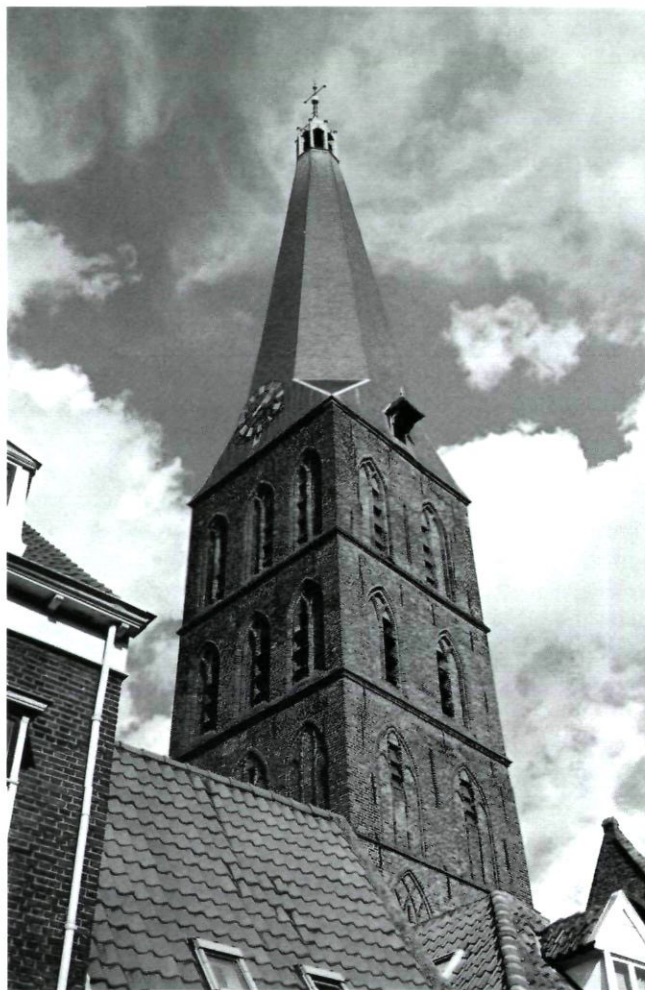
Er zijn nog meer bewijzen voor een dergelijk verzorgd kerkinterieur in die vroege periode. In 1999 zijn namelijk tijdens een archeologisch onderzoek van drie huizen achter het koor vele resten gebrandschilderd glas te voorschijn gekomen. Waarschijnlijk zijn deze in 1572 door kerkmeester Johannes ter Kolcke onder het huis naast het zijne begraven, nadat de Staatse en Waalse troepen de stad hadden geplunderd. Tussen de resten bevinden zich verschillende fragmenten die volgens De Jongh grote overeenkomst vertonen met glas in Keulse kerken uit de tweede helft van de 13de eeuw en die daarom tot de oudste bouwfase van de Nieuwstadskerk moeten behoren.<sup>30</sup> Zo vormt ook deze vondst een dateringsgrond voor deze bouwfase - al met al bevestigt dit de eerder aangehaalde veronderstelling van Ter Kuile.

Lastiger te interpreteren is één afwijkende funderingsrest die in 1995 in de funderingen van de middenbeuk is aangetroffen. Deze bestaat uit een vleilaag van ijzeroer waarop baksteen in Vlaams verband is gemetseld, die in deze combinatie in de Zutphense context kenmerkend is voor ongeveer het tweede kwart van de 13de eeuw (circa 1225-1250).<sup>31</sup> Ook omdat dit restant in geen enkel verband tot de overige funderingen van deze fase staat, moet het wel om een oudere, verder verdwenen constructie gaan. Vorm en functie zijn door het ontbreken van een verdere context echter niet nader vast te stellen.<sup>32</sup>

### Opnieuw de toren

Het lijkt er dus op dat de kerk omstreeks 1300 slechts bestond uit een kort schip, waarop aan de oostzijde een iets smaller koor en aan de westzijde een iets smallere toren aansloot. Of er lage en smalle zijbeuken aanwezig zijn geweest, met andere woorden: of de kerk een basilikale opzet had, kan momenteel niet nader bepaald worden. Het enige muurwerk thans nog aanwezig, waar sporen daarvan zichtbaar zouden kunnen zijn, bevindt zich in de pijlers en die waren ten tijde van ons onderzoek alweer van een afwerking voorzien. Van andere wijzigingen en aanpassingen ontbreekt eveneens ieder spoor, zodat er gedurende bijna anderhalve eeuw geen activiteiten lijken te hebben plaatsgevonden.

Die situatie verandert drastisch omstreeks 1439, toen de kerkmeesters van de Nieuwstadparochie 25 Rijnse guldens van het Zutphense stadsbestuur ontvingen ten behoeve van de toren.<sup>33</sup> In dat jaar moet het werk in volle gang zijn geweest, want in de torenspits is een onderdeel van de houtconstructie dendrochronologisch gedateerd op "na 1441 ± 6" - dit wil zeggen dat de boom is geveld na het jaar 1441, met een mar-



Afb. 8. De verhoging van de toren met twee geledingen en de hoge naaldspits vond omstreeks 1440 plaats.

ge van zes jaar (afb. 8). Ook twee klokken die nog altijd in de toren hangen zijn welsprekend in dit verband. De ene is een kleine slagklok uit 1446, die waarschijnlijk door Willem van Calcar is gegoten. De andere is de Sint-Bartholomeusklok, een luiddklok die volgens het randschrift in 1462 - en niet in 1442 zoals het randschrift vaak foutief is gelezen - is gegoten door Gobelinus Moer de Colonia te 's-Hertogenbosch.<sup>34</sup> Er mag dan ook vanuit worden gegaan dat rond 1440 het muurwerk voltooid was en slechts luttele jaren later (circa 1445) de naaldspits op de toren stond. Hiermee is ook de 'mythe' weerlegd, die stelde dat de toren in 1606 of 1607 door een ernstige brand zou zijn getroffen<sup>35</sup> - een melding die ook Ter Kuile al wantrouwde en die door Berends onwaarschijnlijk werd geacht: er zouden dan gehakte telmerken, een jonger type, aangebracht zijn in de houtconstructie in plaats van de door hem geconstateerde gesneden merken, een ouder type.<sup>36</sup>

Zoals Ter Kuile opmerkt, werden er in die jaren behalve de naaldspits ook twee geledingen toegevoegd aan de 13de-eeuwse torenromp (zie afb. 8).<sup>37</sup> Het nieuwe muurwerk is

opgemetseld in staand verband - om en om een laag strekken en een laag koppen - jonger dan het Vlaams verband van de torenromp.<sup>38</sup> Opvallend is de onderscheiden hoogte: de eerste nieuwe geleding (de vierde) is minder rijzig dan de tweede nieuwe (de vijfde geleding). Verder bevinden zich in beide geledingen aan de vier zijden twee spitsboognissen met eenvoudige vorktraceringen; de vormgeving met uitsluitend eenvoudig geprofileerde koppen onderscheidt ze duidelijk van de oudere traceringen in de tweede en derde geleding. Er zijn geen steunberen toegevoegd, in tegenstelling tot de Sint-Walburgskerk waar dit wel gebeurde ten behoeve van de torenverhoging.<sup>39</sup> Bovendien zijn in beide geledingen galmgaten in de nissen uitgespaard, met als gevolg dat er thans drie klokkenverdiepingen lijken te zijn. Wellicht kan uit dit tegenstrijdige gegeven geconcludeerd worden dat de toren toch in twee fasen is verhoogd: eerst met de iets minder rijzige vierde geleding die dan de nieuwe klokkenverdieping zou vormen (omstreeks 1400?) en daarna pas met de rijzige vijfde (omstreeks 1440). Of was de vijfde geleding aanvankelijk helemaal niet gepland? Momenteel kan hierover nog geen definitief uitsluitsel worden gegeven.<sup>40</sup>

De reden van deze torenverhoging lijkt op het eerste oog niet in het kerkgebouw zelf te liggen, want destijds was (vermoedelijk) de 13de-eeuwse kap nog op de middenbeuk aanwezig. En deze kap was volgens de aftekening op het torenmuurwerk ongeveer één meter lager dan de huidige, zodat de laat 13de-eeuwse klokkengeleding daar nog net bovenuit stak. Veeleer lijkt er een soort concurrentie met de Sint-Walburgskerk en de Zutphense oerparochie te zijn geweest, want ook daar werd in de eerste helft van de 15de eeuw de toren verhoogd. De vijfde geleding van die toren is dubbel hoog, met twee reeksen spitsboognissen boven elkaar: de onderste reeks zou al uit de vroege 15de eeuw dagtekenen en de geleding zou pas met de bovenste reeks zijn voltooid na een blikseminslag in 1446.<sup>41</sup>

De opvallend hoge spits staat niet op zich in en buiten de IJsselstreek. Ook de toren van de Grote Kerk in Doesburg wordt door een hoge naaldspits bekroond, die oorspronkelijk uit de 15de eeuw zal dagtekenen en na verwoesting tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw gebouwd is.<sup>42</sup> Een iets bescheidener voorbeeld bevindt zich op de toren van de laat-middeleeuwse kerk in Wijhe, dat eveneens in de 15de eeuw zal zijn gerealiseerd.<sup>43</sup> Ook het silhouet van de stad Kampen wordt bepaald door de indrukwekkende spits op de Bovenkerk uit vermoedelijk de 16de eeuw.<sup>44</sup> Dergelijke spitsen zullen kostbaar zijn geweest en moeten daarom worden beschouwd als uitdrukking van status.

### De koorsluiting

Nog tijdens de verhoging van de toren werd een aanvang genomen met een volgend project, ditmaal aan de oostzijde van de kerk: tegen het oude 13de-eeuwse koor verrees een nieuwe (de huidige) vijfzijdige koorsluiting (afb. 9). Het eikenhout in de kapconstructie is dendrochronologisch gedateerd en het hout blijkt in het najaar van 1453 en in de winter



Afb. 9. De veelhoekige koorsluiting van de middenbeuk en de rechte sluiting aan de oostzijde van de zuidbeuk.

van 1453/1454 te zijn gekapt. Deze uitkomst sluit naadloos aan op het historische gegeven dat het Zutphense stadsbestuur in 1459 drie Rijnse guldens aan de kerkmeesters van de Nieuwstadsparochie schonk ter gelegenheid van de wijding van het nieuwe koor.<sup>45</sup> Beide projecten stonden aan het begin van een aanzienlijke vergroting en modernisering van het kerkgebouw in laat-gotische vormen.

De nieuwe koorsluiting werd gebouwd tegen de rechte sluiting van het 13de-eeuwse koor, die tijdens deze verbouwing grotendeels is verwijderd en vervangen door de huidige brede gordelboog. Boven de gewelven is enig metselwerk op deze boog behouden, zodat zich kennelijk hierop een nieuwe geveltop heeft bevonden die korte tijd later weer is weggebroken. Een dergelijke geveltop was zinvol, omdat het opgaande muurwerk van de koorsluiting ongeveer een meter hoger was dan het 13de-eeuwse muurwerk en anders de kap niet volledig op de oorspronkelijke topgevel zou hebben aangesloten. Een andere aanwijzing hiervoor is het feit dat één van de twee spanten net naast de brede gordelboog tussen de nieuwe koor-

sluiting en het oude koor staat, en op deze wijze als strijkspant tegen die nieuwe topgevel was opgesteld (zie afb. 1). Ook de flieringbalken op de dekbalken bevestigen de aanwezigheid van deze topgevel, vanwege een las (constructieve aansluiting) met de westelijk erop aansluitende kap.<sup>46</sup> Er zijn geen sporen van een tijdelijke houten scheidingswand. Op de specifieke constructie van de laat-middeleeuwse kappen wordt later ingegaan.

#### Het eerste vervolg: 1460-1480

Volgens Ter Kuile vond na de bouw van de koorsluiting de voltooiing van de kerk plaats door de bouw van de zijbeuken van west naar oost: de zuidelijke zijbeuk al in de tweede helft van de 15de eeuw, de noordelijke omstreeks 1500. De meest oostelijke travee zou als sluitstuk pas in de eerste helft van de 16de eeuw aan beide zijbeuken zijn toegevoegd.<sup>47</sup> Dankzij het bouwhistorisch en dendrochronologisch onderzoek is echter duidelijk geworden dat de uitbreiding van de kerk aanzienlijk meer stappen heeft gekend en ook een andere werkvolgorde. Het hout in de kapconstructie op de twee oostelijke traveeën van de middenbeuk, direct aansluitend op de nieuwe koorslui-

ting, heeft twee verschillende dendrochronologische dateringen opgeleverd. Het betreft drie spanten van elk twee op elkaar geplaatste jukken: de onderste jukken zijn gedateerd op  $1486 \pm 5$  (het interval 1481-1491) en de bovenste op  $1460 \pm 5$  (1455-1465). Dit verrassende resultaat duidt erop dat er twee wijzigingen moeten hebben plaatsgevonden. De eerste, rond 1460, sluit nauw aan op de datering van de koorsluiting (1453/1454). Zoals gezegd was zowel het muurwerk als de kap van de koorsluiting ongeveer een meter hoger en het lijkt er op dat al kort na de voltooiing van de koorsluiting het oude koor aan de nieuwe situatie is aangepast. Daarbij kan de topgevel op de gordelboog van de koorsluiting, zoals hiervoor beschreven, alweer zijn verwijderd. Een nauwkeurige reconstructie van deze situatie is door de latere wijziging niet meer mogelijk. De tweede datering sluit nauw aan op een bouwphase in de zuidbeuk die later aan bod komt.

De kapconstructie op de twee oostelijke traveeën van de zuidbeuk is gedateerd op  $1472 \pm 5$  (het interval 1467-1477). In tegenstelling tot de aangehaalde veronderstelling van Ter Kuile blijken deze traveeën het oudste deel van de zuidbeuk te zijn.<sup>48</sup> Opvallend is echter het verschil in vormgeving van die twee traveeën. Mede dankzij een bouwnaad in de zuidgevel is



Afb. 10. In de binnenmuur van de meest oostelijke travee in de noordbeuk zijn tijdens de laatste restauratie deze bouwsporen van lage gewelven aan het licht gekomen.

te herleiden dat beide tot een eigen bouwcampagne behoren. De oostelijke kenmerkt zich door een grote rijzigheid en een hoog opgaand gewelf. Hier ontbreekt ook de klamp tegen de buitenzijde van het 13de-eeuwse muurwerk, die de volgende travee als verzwaring van het muurwerk wel heeft. Bovendien heeft die aansluitende travee een eenvoudiger vormgeving, die identiek is aan de drie westelijke traveeën van de zuidbeuk, maar daarvan gescheiden blijkt door een bouwnaad. Het ligt voor de hand dat de afwijkende oostelijke travee de oudste is, die waarschijnlijk al kort na de koorsluiting tot stand is gekomen: de oostgevel staat namelijk koud tegen de minimale steunbeer van de koorsluiting. Het kan een kapel zijn geweest die op het oude koor aansloot, maar wellicht ook op een oudere zuiderzijbeuk. Zo'n oudere zijbeuk, waarvan helaas verder geen enkel spoor is waargenomen, zou een dergelijke fasering uitstekend verklaren. De eerste aanzet van de nieuwe zuidbeuk, rond 1472 voltooid, vormde kennelijk ook de aanleiding om de kap op de oudere oostelijke travee te vervangen.

Aan de andere zijde vormde de oostelijke travee van de noordbeuk eveneens aanvankelijk een zelfstandig bouwdeel, zoals blijkt uit een bouwnaad in de noordgevel. De brede gordelboog bevat boven de gewelven nog altijd muurwerk van de aansluitende westgevel. Omdat er geen bijbehorende kapconstructie is behouden, kan deze travee niet op dendrochronologische gronden worden gedateerd. Het feit dat hier evenmin een klamp tegen het 13de-eeuwse muurwerk van het oude koor is aangebracht, wijst op enige gelijktijdigheid. Toch zag deze travee er geheel anders uit. Bouwsporen in de buitengevels tonen in het interieur de inkassingen van twee laag geplaatste gewelven aan, waarvan de aanzetten ongeveer op grondniveau moeten hebben gezeten (afb. 10). Deze inkassingen verschillen nauwelijks qua hoogte, zodat de gewelven niet gelijktijdig kunnen zijn geweest: ofwel is voor het gerealiseerde gewelf uiteindelijk geen gebruik gemaakt van de uitgespaarde inkassing en een nieuwe ingehakt, ofwel is een eerste gewelf vervangen door een iets hoger gelegen tweede. Ook is mogelijk dat een grote inkassing simpelweg na het aanbrengen van het gewelf is dichtgemetseld tot aan de onderzijde van het gewelf - iets dergelijks lijkt zich af te tekenen bij het huidige hoge gewelf. Dit lage gewelf is later weer verwijderd, mogelijk al bij de verdere bouw van de noordbeuk.

Naar de functie van deze travee is het slechts raden. Mogelijk bevond zich in de ruimte onder het lage gewelf de (nieuwe) sacristie en daarboven een kapel, een librije of een schatkamer.

### **De voltooiing van de zuidbeuk omstreeks 1480-1490**

Omstreeks 1472 was de eerste bouwcampagne van de bouw van de (nieuwe) zuidbeuk gereed. Het resterende deel, de drie westelijke traveeën, werd in één keer voltooid: het hout van de kapconstructie blijkt gekapt in de periode najaar/winter 1482/1483 en najaar/winter 1483/1484. Evenals de twee aansluitende oosttraveeën heeft ook deze kap de oorspronkelijke

gestapelde dekbalkjukken en flieringbalken behouden, evenals een groot deel van de gemerkte sporenparen.

De gelijkenis van de drie nieuwe traveeën met de al eerder gerealiseerde vierde travee is opvallend. Gezien deze overeenkomst behoren ze alle vier tot één bouwfasen, die de zuidzijde van de kerk het karakter van een tweebeukige hallenkerk heeft gegeven. Het oude 13de-eeuwse muurwerk werd daarbij deels verwijderd, waarna nieuwe spitsbogen van de arcade werden ingebracht (zie afb. 4). Hiermee werd de verbinding met de bestaande kerkrimte tot stand gebracht, zoals ook het geval was in de twee oudere oostelijke traveeën.

Maar ook de middenbeuk behoefde hierdoor een aanpassing. In combinatie met de nieuwe arcade werd zowel aan de zuid- als de noordzijde binnenwerks een klamp als verzwaring aangebracht, tegelijk met een verhoging van het muurwerk van ongeveer een meter. Hierdoor was de 13de-eeuwse ruimte van het schip versmald tot dezelfde breedte als het 13de-eeuwse oude koor. De oude gordelbogen moesten dientengevolge worden vervangen door de huidige, waarop de eveneens nieuw aangebrachte overwelling aansluit. De conclusie van Ter Kuile dat de huidige overwelling al uit de oudste bouwfasen zou moeten stammen omdat de traptoren naast de toren uitkomt in de gewelfkolk, blijkt zodoende niet correct. Ook de al door hem waargenomen verschillen tussen de drie westelijke en de twee oostelijke gewelven - de laatste zijn iets lager en hebben een uitstekende boogrug van de ribben - wijzen daarop.<sup>49</sup> Immers, uit dezelfde tijd zouden ze ook dezelfde vorm hebben. Het ligt hierom zelfs voor de hand, als verfining van de nieuwe bouwgeschiedenis, dat de twee oostelijke traveeën al eerder een overwelling hebben gekregen, waarschijnlijk omstreeks 1460-1470, dan de drie westelijke. De gewelven op de vier westelijke traveeën van de zuidbeuk stammen eveneens uit de periode omstreeks 1485 en hebben in plaats van ribvormige gordelbogen brede bogen tussen de gewelfvakken.

Op deze drie westelijke traveeën werd een nieuwe kapconstructie geplaatst bestaande uit twee gestapelde dekbalkjukken, die gedateerd zijn op najaar/winter 1485/1486. Dat is slechts luttele jaren na die op de aanpalende zuidbeuk. Verder werd de kap op de aansluitende twee oostelijke traveeën van de middenbeuk aangepast, gezien de al aangehaalde dendrochronologische dateringen 1486 ± 5. De reden van deze tweede aanpassing, na de eerste van omstreeks 1460, is vooralsnog niet duidelijk. In de huidige vorm, zoals die omstreeks 1486 is gerealiseerd, onderscheidt deze kap zich van de ongeveer gelijktijdige westelijke kap door het extra langsverband dat op de dekbalken is gemonteerd. Omdat dit langsverband, een soort hanebalkfliering gemonteerd op de dekbalken, gekoppeld is met de tweede jukken uit omstreeks 1460, zullen deze jukken omstreeks 1486 zijn hergebruikt.

### **De twee bouwfasen van de noordbeuk**

Na de voltooiing van de zuidbeuk had de Nieuwstadkerk het karakter van een tweebeukige hallenkerk, met aan de noordzijde een aansluitende, even hoge "sacristietravee" (waarmee



hier gemakshalve de meest oostelijke travee van de noordbeuk wordt aangeduid). Opvallend is wel dat de zuidbeuk aanzienlijk smaller is dan de middenbeuk, waar in een hallenkerk de beuken meestal een gelijke hoogte en breedte hebben. Ongebruikelijk is het echter evenmin, zoals de Grote Kerk van Steenwijk aantoonde: daar is de noordbeuk (midden 15de eeuw) zelfs bijzonder smal en de zuidbeuk oorspronkelijk ook.<sup>50</sup> De uitbreiding van de noordbeuk in de Nieuwstadkerk daarentegen is maar weinig smaller dan de middenbeuk en volgt daarmee de grootte van de sacristietravee.

Evenals aan de zuidzijde zijn er geen aanwijzingen aangetroffen van een oudere zijbeuk, omdat de restauratie van de pijlers waarop eventuele sporen daarvan zichtbaar zouden zijn geweest, al volledig was voltooid. De gefaseerde uitvoering kan er echter wel degelijk op wijzen dat er ook een voorganger is geweest aan de noordzijde: in dat geval sloot de sacristietravee aanvankelijk aan op die oudere zijbeuk.

De nieuwe noordbeuk werd in twee ongeveer gelijkwaardige en gelijkvormige porties aan de kerk toegevoegd. Beide bestaan uit twee traveeën, zoals blijkt uit de bouwnaad in de

noordgevel en de positie van de aansluiting tussen de twee aansluitende kapconstructies. De oostelijke kap bedekt overigens de drie oostelijke traveeën, dus inclusief de oudere sacristietravee. Dendrochronologisch is de veldatum van het hout in die kap vastgesteld op de periode 1501-1510: er mag daarom vanuit worden gegaan dat de twee oostelijke traveeën van de nieuwbouw omstreeks 1510 waren voltooid. Uit een aftekening in de noordgevel valt af te leiden dat er een westelijke dwarsmuur is geweest ter afsluiting van dit deel. In de kap zijn sporen van een houten scheidingswand zichtbaar. In de gevels zijn metseltekens verwerkt in een ruitvormig patroon (afb. 11). Of de sacristietravee al op dit moment verbonden werd met de nieuwe noordbeuk, dat wil zeggen dat de westgevel en het lage gewelf werden gesloopt, is niet duidelijk. Dat kan ook plaats hebben gevonden ten tijde van de voltooiing van de beuk: omstreeks 1530 waren de twee westelijke traveeën van de noordbeuk gereed. Het hout in de dat deel van de kap is namelijk geveld in het najaar of de winter van 1528/1529. Waarschijnlijk zijn de gewelven in één keer na de volledige voltooiing van deze beuk geslagen.

Uit de hierboven aangehaalde glasvondst blijkt de kerk vanaf het midden van de 15de eeuw een rijke uitmonstering te hebben gehad. Enerzijds waren de oudere gebrandschilderde ramen uit omstreeks 1300 (deels) hergebruikt,<sup>51</sup> anderzijds waren nieuwe ramen vervaardigd, waarvan een aantal fragmenten resten van familiewapens vertonen. Hieruit komt naar voren dat de kerk begunstigd werd door de belangrijke families woonachtig binnen en buiten de stad, zoals Schimmelpenninck, Van Keppel, Van der Capellen en anderen. Hoe sterk een dergelijke band kon zijn, bewijst de familie Van Keppel, die vóór 1408 het vrouwenklooster Isendoorn stichtte, dat vlakbij de Nieuwstadkerk stond.<sup>52</sup>

### De laat-middeleeuwse kapconstructies en spits

Al met al blijken de drie parallelle kappen op het kerkgebouw te bestaan uit zeven gekoppelde constructies, corresponderend met even zo vele bouwcampagnes, die in een periode van vijftien jaar zijn aangebracht: tussen 1453/1454 en 1528/1529 (zie afb. 1). De constructies zijn desondanks bijna identiek en nog grotendeels authentiek.<sup>53</sup> Alle eikenhouten spanten hebben een voor deze periode gebruikelijke opzet: ze bestaan uit twee op elkaar geplaatste dekbalkjucken, voorzien van rechte jukbenen en korbels ten behoeve van een verstijving van het dwarsverband. De flieringbalken die op de uiteinden van beide dekbalken liggen, zijn met windverbanden aan de jukbenen bevestigd om ook een verstijving in de lengterichting te bewerkstelligen. Veel van deze onderdelen zijn door middel van pen-en-gatverbindingen, gezeurd met toegagels, gemonteerd, enkele met nagels gespijkerd. Op de flieringbalken liggen de sporengespanten, onder de nok met een haanhout gekoppeld. Aan de onderzijde zijn de sporen op een muurplaat gemonteerd, een tweede muurplaat is met een blokkeel aan die andere muurplaat verbonden en op deze voorplaat steunen op korte standzootjes de sporengespanten.

Bijzondere constructies bevinden zich aan de oostzijde van de



Afb. 11. Metseltekens in de vierde travee van de noordbeuk.



Afb. 12. De kapconstructie in de koorsluiting.



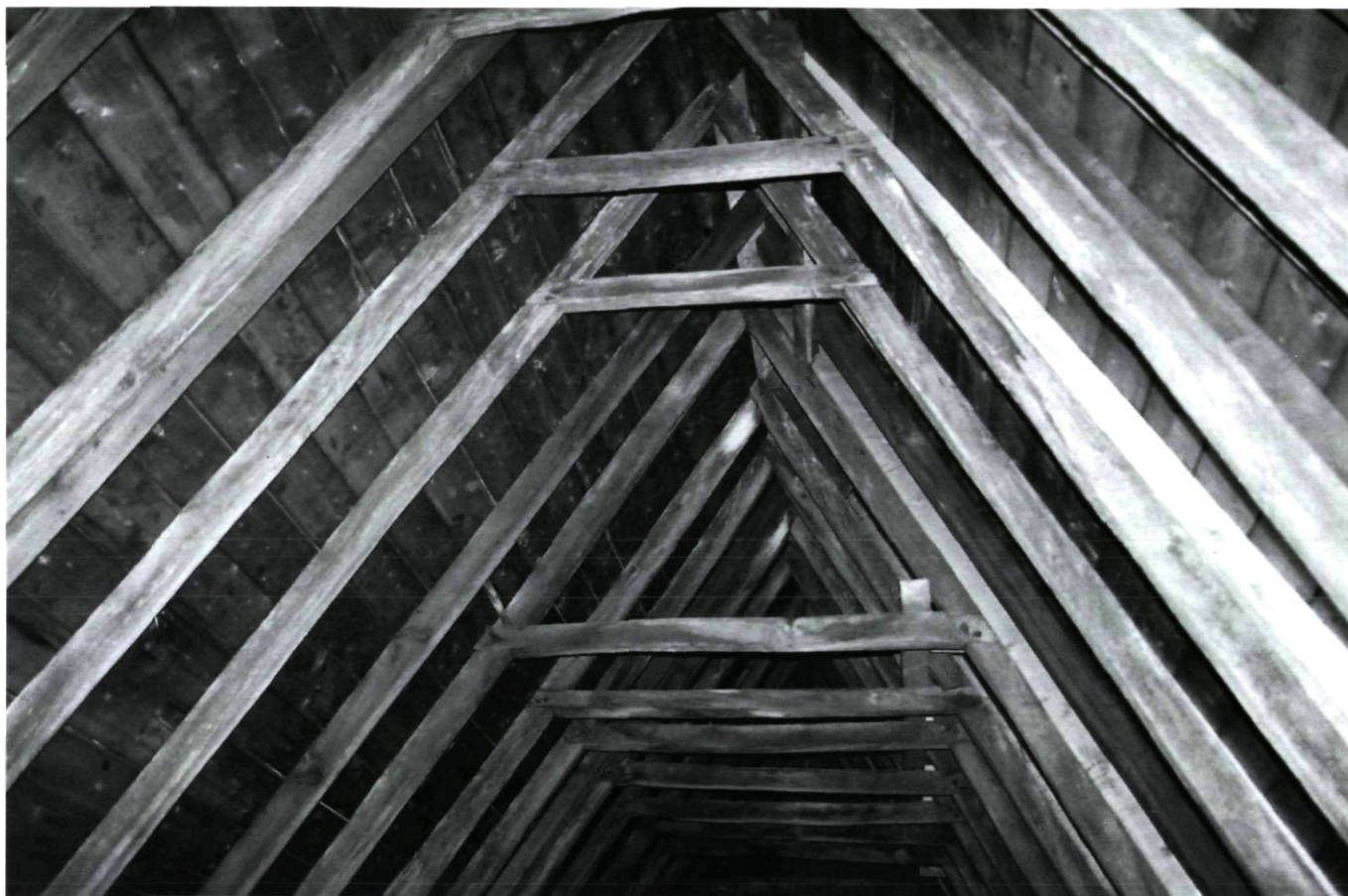
Afb. 13. De kapconstructie aan de oostzijde van de zuidbeuk.

drie beuken, waar de middenbeuk een veelhoekige sluiting heeft en de noord- en zuidbeuk elk een rechte (zie afb. 9). De veelhoekige koorsluiting bestaat uit twee halve gestapelde spanten, die in een hoek door middel van pen-en-gatverbindingen zijn verbonden met het eerste volledige spant (afb. 12). In de noord- en zuidbeuk is een vergelijkbare opzet aanwezig, hier zijn vanwege de rechte sluiting de twee halve spanten echter haaks op het eerste volledige spant geplaatst (afb. 13). Deze oplossing in de beide beuken duidt erop dat er van meet af aan een dakschilden zijn geweest aan de oostzijde, en geen topgevels zoals aan de westzijde.

Alle onderdelen zijn voorzien van gesneden telmerken (zie afb. 1). Dergelijke merken waren noodzakelijk omdat de onderdelen van een spant op de grond werden vervaardigd, hetzij naast de kerk in de bouwloods, hetzij elders in een timmermanswerkplaats. Elke verbinding in deze constructies is uniek en de onderdelen passen daarom slechts op één manier in elkaar. Dankzij de merken konden deze onderdelen na transport en ophijsen op de juiste manier worden gemonteerd.<sup>54</sup> In de beide kappen van de noordbeuk, de westelijke

van de middenbeuk en de beide van de zuidbeuk wordt het merk op het derde juk als volgt gesneden:  $///$  en  $///<$ , terwijl de oostelijke van de zuidbeuk het gesneden merk  $///$  en  $<<<$  draagt. De koorsluiting heeft een afwijkend systeem met ondiep gesneden merken: aan de zuidzijde met  $/$  (1) en  $///$  (2) en aan de noordzijde  $\neq$  (1) en  $\neq$  (2) - te omschrijven als een streep met respectievelijk één of twee dwarsstrepen. De halve spanten zijn voorzien van  $>$  (1) en  $///$  (3); voor deze onlogische nummering is vooralsnog geen verklaring te geven. In de aansluitende kap op de twee oostelijke traveeën van de middenbeuk zijn ze nauwelijks leesbaar, zo ondiep zijn ze gesneden: het lijkt erop dat hetzelfde type voorkomt als in de koorsluiting.

Twee zaken vallen nog bijzonder op. De haanhouten in de koorsluiting en in de aansluitende kap op de middenbeuk bevinden zich op dezelfde hoogte, terwijl die in het westelijke deel duidelijk lager zijn gepositioneerd (afb. 14). Verder hebben de oostelijke kappen op de middenbeuk en de zuidbeuk een aantal spanten dat de travee-indeling volgt, terwijl in de overige kappen ongeveer twee keer zoveel spanten als travee-



*Afb. 14. De haanhouten in de kap op de middenbeuk bevinden zich in het westelijke deel lager dan in het oostelijke.*

en aangebracht zijn. Daar staan de spanten zowel boven de gordelbogen als boven de sluitstenen.

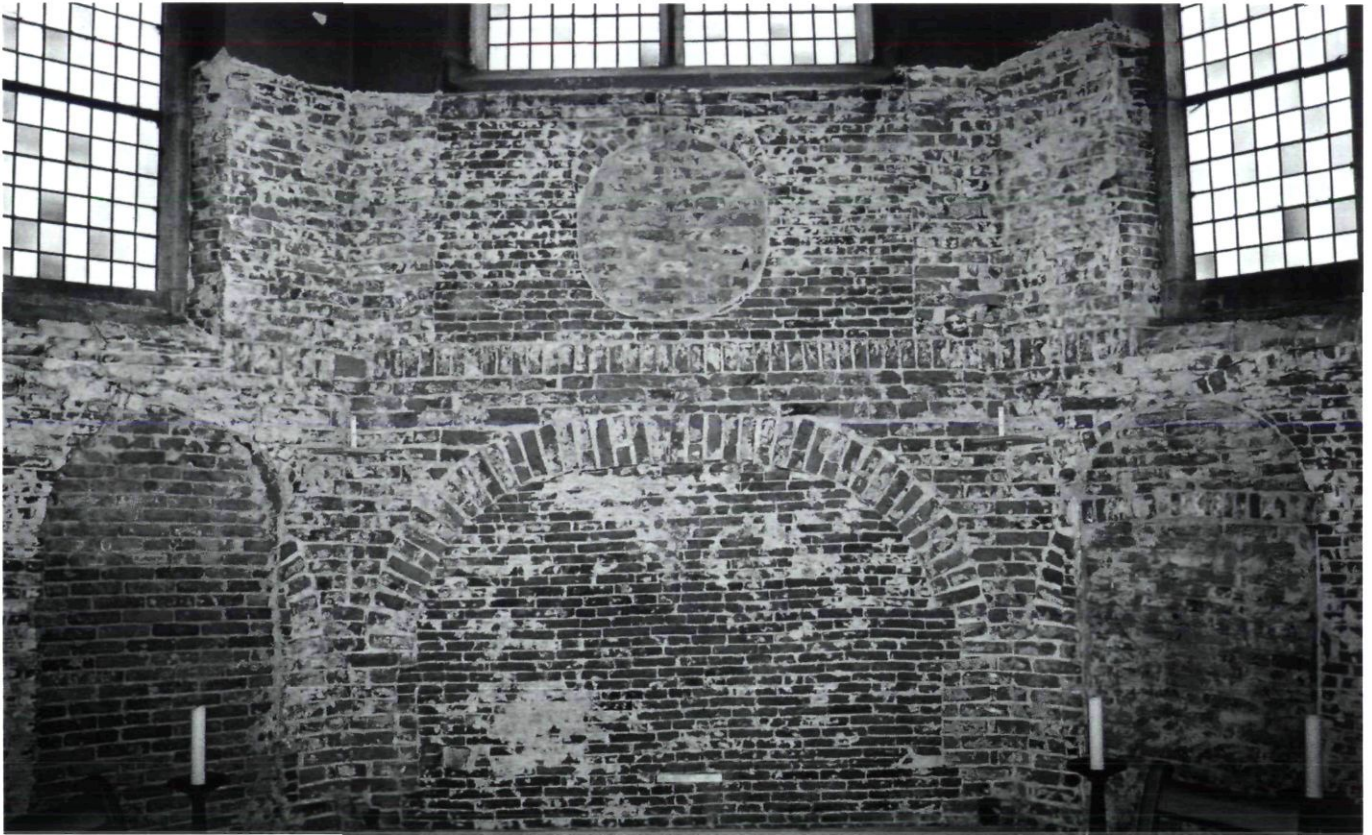
Tenslotte de enorme spits op de toren (zie afb. 8).<sup>55</sup> De eikenhouten constructie bestaat zoals gebruikelijk uit een over de volledige hoogte opgaande koningsstijl, die uit drie stukken is samengesteld. Deze is geplaatst op een kruis van balken die op de middenassen van de vier gevels zijn gelegd: hierdoor zijn de zijkanen van de koningsstijl evenwijdig aan torengevels en niet haaks daarop georiënteerd, zoals meestal het geval is. Op regelmatige afstanden zijn op de stijl manchetten bevestigd, waarop de telkens acht halve dekbalkjukken aansluiten - bovenin, onder het koepeltje, zijn het echter tussenbalkjukken. Op de dekbalken liggen de flieringbalken die de sporen dragen.<sup>56</sup> De constructiewijze heeft dus grote overeenkomst met die in de koorsluiting. Op de verschillende onderdelen zijn gesneden telmerken aangebracht, tellend van 1 tot 12, die de datering na 1441 ± 6 ondersteunen. Het systeem bestaat net als in de meeste delen van de kappen uit: getal 1 tot 4 als / tot ////, 5-9 als □ tot □\\\\, 10-12 als X tot X//. Het vijftal wordt aangeduid met een streepje waarop een half dwarsstreepje aansluit, het tiental met twee kruisende streepjes. De lantaarn bovenop de spits is overigens pas in 1626 toegevoegd, bleek in 1913 bouwvallig en werd daarom

gesloopt, en is in 1918-1919 herbouwd.<sup>57</sup>

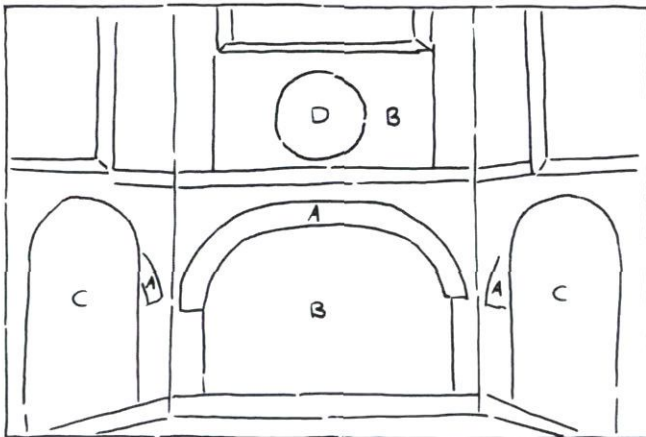
### **Herstel en restauraties**

Omstreeks 1530 had de kerk grotendeels de huidige toestand bereikt. Een aantal bouwsporen duidt er echter op dat er ook nadien nog aanpassingen hebben plaatsgevonden. De geschiedenis van het kerkgebouw na de Reformatie (1591)<sup>58</sup> is nog niet uitputtend onderzocht en het koppelen van die bouwsporen aan historisch bekende gegevens is daarom vooralsnog lastig. Wel is duidelijk dat er geen uitbreidingen noch belangrijke wijzigingen hebben plaatsgevonden tot begin 19de eeuw. Hoewel al in 1591 aan de Calvinisten toegewezen, blijkt er ruim vijftig jaar door hen geen gebruik van gemaakt te zijn. Nadat de kerk pas in 1646 geschikt was gemaakt voor de protestantse eredienst, vond alweer in 1794 de laatste dienst plaats. Vanaf 1621 blijkt er sprake te zijn van reparaties, die voornamelijk de toren betreffen en later ook de kerkdaken. Omstreeks 1755 is na een overstroming de vloer een halve meter verhoogd. Hoewel het stadsbestuur het graag anders had gezien, draaide zij toch telkens weer op voor de kosten van deze werkzaamheden.

Vanaf 1794 had het gebouw een militaire functie, zoals moge-



Afb. 15. Interieur van de oostelijke koorluitingszijde. A) Boogrug van de oorspronkelijke, laat-middeleeuwse spaarnis. B) Dichtmetseling in vermoedelijk de vroegere 19de eeuw, zowel van de spaarnissen als van een deel van de vensteropening. C) Ingehakte doorgangen in de latere 19de eeuw. D) Rondboogvenster ingehakt in de latere 19de eeuw, vermoedelijk samenhangend met een nieuw altaar. De dichtmetseling kan in de late 19de of vroegere 20ste eeuw hebben plaatsgevonden.



lijk ook tussen 1591 en 1646: magazijn voor fourage, militair hospitaal, munitie-opslagplaats, garnizoensbakkerij. In 1809 of 1810 zou er ook nog een brand hebben gewoed,<sup>59</sup> waarvan geen sporen zijn teruggevonden.

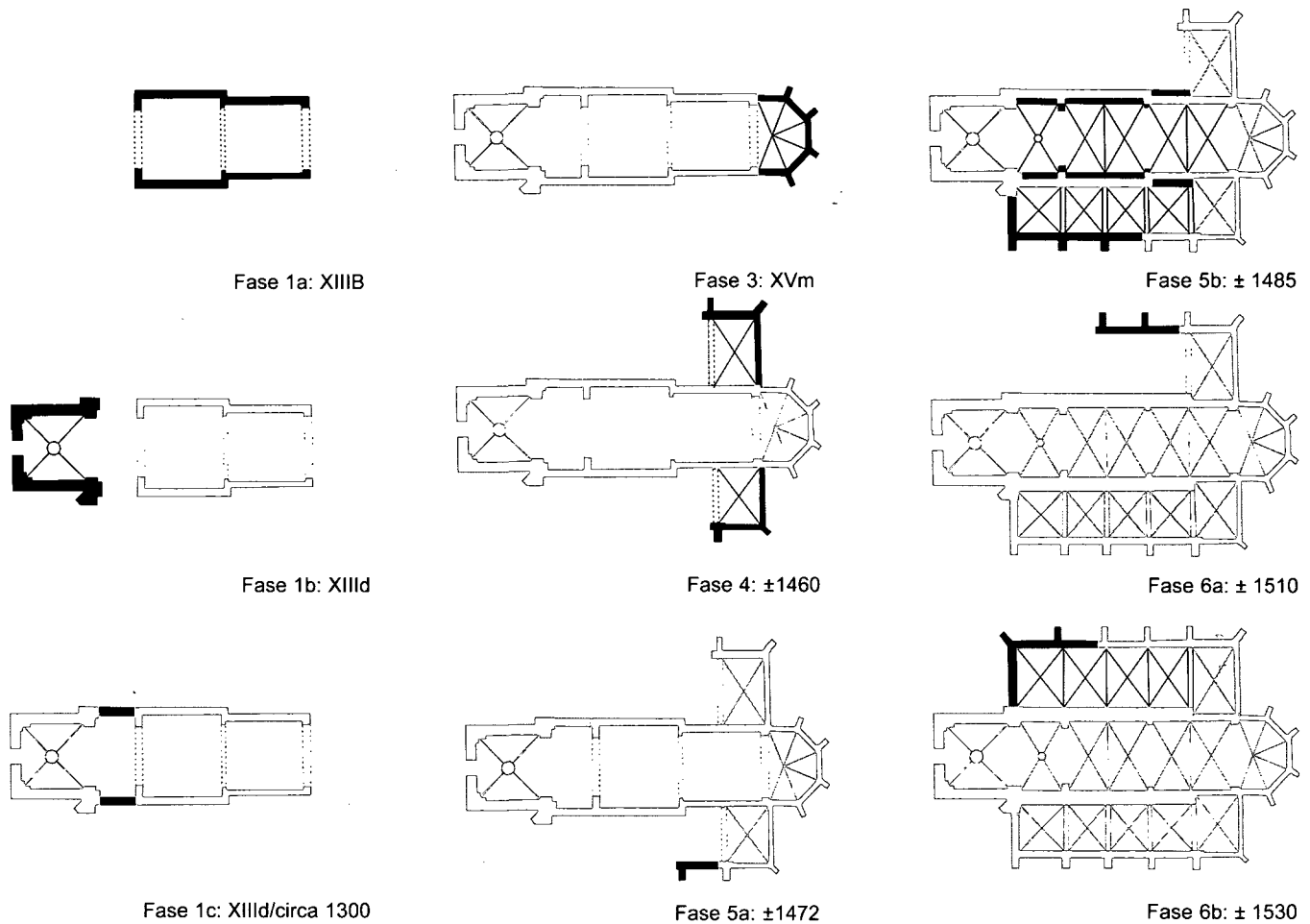
In 1809 werd de kerk toegewezen aan de katholieken in Zutphen. Pas in 1815 vond een restauratie plaats en 1816 werd de middeleeuwse Onze-Lieve-Vrouwe kerk opnieuw gewijd,

maar ditmaal aan een andere patroonheilige, namelijk Sint Johannes de Doper.<sup>60</sup> De wijzigingen die in de koorluiting aan het licht zijn gekomen (afb. 15), zullen (groten)deels samen hebben gehangen met deze nieuwe functie.

Een opvallende maatregel die in 1832 werd doorgevoerd was



Afb. 16. Wijziging van een vensterkop in de koorluiting ten behoeve van het aanbrengen van de nieuwe tufstenen traceringen in de vroege 20ste eeuw.



*Nieuwstadkerk Zutphen. Bouwplan met datering (tek. BAAC bv)*

het sterk afschuiven van de hoeken van de twee oostelijke pijlers. Dit had tot doel om het zicht op het altaar te verbeteren. Hoewel het ook in de bedoeling lag om de overige pijlers op deze wijze te behandelen, heeft het nog ruim een eeuw geduurd voordat dat werd uitgevoerd.<sup>61</sup> De pijlers kregen daardoor een onregelmatige achthoekige vorm. Tijdens de jongste restauratie zijn deze ingrepen weer ongedaan gemaakt door het aan metselen van de hoeken.

Een belangrijke periode waren de jaren 1927 tot 1929, toen onder architect W. te Riele uit Deventer een restauratie werd uitgevoerd. Zo is hij onder meer verantwoordelijk voor het tot stand komen van de huidige sacristie en van het portaal (thans kapel) tegen de zuidbeuk. Al eerder, in 1911, had hij de enkele jaren geleden alweer gesloopte doopkapel tegen de noordbeuk gebouwd. De tufstenen traceringen in de vensters kunnen al in deze periode, rond 1911 zijn aangebracht, tegelijk met een nieuwe beglazing<sup>62</sup> - of pas tijdens de restauratie zo'n vijftien jaar later. De vensteropeningen zijn daartoe gewijzigd (afb. 16). De herstellingen die in de kap waarneembaar zijn zullen ook

hoofdzakelijk tijdens deze restauratie zijn doorgevoerd.

Sinds 1980 is de kerk bijna continu in restauratie. Aanvankelijk onder leiding van architect D. Wijma uit Velp, thans onder verantwoordelijkheid van architect P.D. van Vliet uit Loosdrecht. Zeker de laatste jaren ondergaat het gebouw een ware metamorfose. In het interieur is in plaats van de lichtgrijze verf uit 1956, die door roetaanslag tot een donkergrauwe afwerking was verworpen en die was aangebracht op een neogotische beschildering uit de late 19de en vroege 20ste eeuw, een heldere neo-middeleeuwse kleurstelling aangebracht. Aan het exterieur is deze tendens om de middeleeuwse oorsprong van het gebouw te benadrukken eveneens waarneembaar. De kapconstructies en het muurwerk boven de gewelven blijven als wezenlijke informatiedragers ongeschonden behouden.

## Noten

1. Een recente overzichtspublicatie over de Sint-Walburgskerk is: M. Groothedde, G.E. Hartman e.a. (red), *De Sint-Walburgskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999. Van ouder datum is de beschrijving van E.H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutphen*, (De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving, deel IV, tweede stuk), 's-Gravenhage 1958, 214-240.
2. Na een onderzoek naar de bedelordekloosters in de Lage Landen zijn van de hand van Thomas Coomans twee overzichtspublicaties verschenen, waarin ook de Zutphense Broederkerk aan bod komt: 'L' Architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas', *Revue Belge d'Archéologie et d'histoire d'Art / Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis*, deel LXX, Bruxelles / Brussel 2001; en: 'De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland', in: *Bulletin KNOB*, 101 (2002), 173-200.
3. Ter Kuile 1958, 248-255. Zie ook: E.H. Ter Kuile, *De drie oude kerken van Zutphen*, Maastricht 1942, met name 47-54. Zeer recent is naar aanleiding van het afsluiten van de restauratie in mei 2004 een nieuwe monografie verschenen: Josephine Woldring, *Geëerd, gedoogd, verloren en herwonnen. Geschiedenis van de Nieuwstadskerk in Zutphen*, Zutphen 2004.
4. G. Berends, *Zutphen, Nieuwstadskerk, documentatierapport*, (typoscript), Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 31-12-1982.
5. Het bouwhistorisch onderzoek is in de periode juni 2002 tot januari 2003 verricht door drs. K. Emmens en M.L.J. Bimmel van BAAC bv te 's-Hertogenbosch, geassisteerd door G.A. Oldenmenger en S.R. Masselink, in opdracht van het kerkbestuur van de St.-Jansparochie te Zutphen, met een nauwe betrokkenheid van de Gemeente Zutphen. Onze dank gaat uit naar het kerkbestuur, dat ons vrijelijk toegang tot de kerk en haar kappen heeft verschaft. Ook de restauratie-architect P.D. van Vliet uit Loosdrecht en aannemer Hoffman uit Beltrum zijn wij erkentelijk voor de welwillende medewerking. De houtmonsters zijn genomen door prof. dr. ing. D.J. de Vries, coördinator bouwhistorisch onderzoek RDMZ te Zeist, en gedateerd door RING, Nederlands Centrum voor Dendrochronologie, te Amersfoort. Dit geldt voor alle dendrochronologische dateringen in dit artikel. In 2001 heeft een eerste bemonstering plaatsgevonden, in 2003 op verzoek van auteur een tweede, om te pogen ontbrekende dateringen alsnog helder te krijgen.
6. Deze beslissing is buiten het toedoen van BAAC bv door het kerkbestuur genomen.
7. Met dank aan stadsarcheoloog Michel Groothedde en gemeentelijk bouwhistoricus Jeroen Krijnen voor hun stimulerende medewerking en de heer Achim Schreurs.
8. Ter Kuile 1958, 190.
9. Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland: Gelderland*, Zeist / Zwolle 2000, 12.
10. Ter Kuile 1958, 190. Woldring 2004, 12-13
11. Ter Kuile 1958, 190. Stenvert 2000, 353. Woldring 2004, 14.
12. Ter Kuile 1958, 248.
13. Woldring 2004, 99-101.
14. Woldring 2004, 15.
15. M.R. Hermans, 'Het kapittel van Sint Walburgis', in: Groothedde 1999, 109-131 - hier 119.
16. Ter Kuile 1958, 253-254.
17. G. Berends, 'Baksteen in Nederland in de middeleeuwen', *Restauratievademecum Rvblad Baksteen* 02 (1989), 3. Zie ook E.J. Haslinghuis & H. Janse, *Bouwkundige termen*, Leiden 1997: 314-316, lemma metselverband.
18. Ter Kuile 1958, 253.
19. Er zijn geen grondsporen aangetroffen van een lagere absis die mogelijk op deze koormuur kan hebben aangesloten (vriendelijke mededeling van Michel Groothedde).
20. Mijn visie op de bouw van de Sint-Stevenskerk wijkt daarin af van de analyse van Van Agt (J.J.F.W. van Agt, 'De metamorfosen van de Stevenskerk', in: *De Stevenskerk. Historische bijdragen bij de gelegenheid van de voltooiing der restauratie*, Nijmegen september 1969, Nijmegen 1969, 58-81, met name 59-66. J.F. van Agt, 'De Sint-Stevenskerk van Nijmegen in de veertiende eeuw tot kruiskerk vergroot', in: *Numaga*, 1971: 215-219, met name 215.) In zijn visie is er eerst een basilicale kerk zonder lichtbeuk gebouwd, die omstreeks 1308 met een lichtbeuk werd voltooid. Mijns inziens werd er eerst een bruikbare kerkruimte inclusief lichtbeuk gebouwd, waaraan later een toren werd verbonden. Die toren zal omstreeks 1308 zijn voltooid. Ik hoop in een andere publicatie hierop nader in te gaan.
21. L. Helten, *Kathedralen für Bürger*, Utrecht / Amsterdam 1994, 81. Van Agt 1969, 64 figuur 3.
22. Ter Kuile 1958, 252.
23. Zie voor de datering van deze torens: E.H. ter Kuile, *De torens van Nederland*, (Heemschutserie) deel 7, Amsterdam 1943, 14 en 29-30. E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van de Sint-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen naar de gegevens van de restauratie', in: *Bulletin KNOB* 71, (1972), 72-86, met name 74-77 en 86. Helten 1994, 80-82. A.F.W.E. Bastemeijer, 'De dertiende-eeuwse bouwfase van de Sint-Walburgskerk te Zutphen', in: Groothedde 1999, 65-91 - hier 83. Stenvert 2000, 243 en 245.
24. H.J. Tolboom, *Venstertraceringen in Nederland*, (RV bijdrage 18), Zeist / 's-Gravenhage 1998, 17.
25. Naar dit verschijnsel zou nog nader onderzoek dienen plaats te vinden.
26. Tolboom 1998, 15.
27. Ter Kuile 1958, 190. Stenvert 2000, 353.
28. Woldring 2004, 15.
29. Voor deze bouwfase van de Sint-Walburgskerk zie Bastemeijer in Groothedde 1999, 68 en 72-73.
30. Marieke de Jongh, 'De glasvondst in Zutphen', in: *Bulletin Stichting Oude Gelderse Kerken* 28, (2002), 7 en 11. Zie ook haar bijdrage 'De Zutphense glasvondst & gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600' op de CD-ROM: *De gebrandschilderd-glasvondst van Zutphen*, uitgave van Bureau archeologie van de Gemeente Zutphen, s.a. [2003].
31. Vriendelijke mededeling van Michel Groothedde. De opgraving heeft plaatsgevonden in 1995.
32. Een mogelijke kapel als voorganger, waartoe deze resten behoord zouden kunnen hebben, wordt onder meer genoemd door De Jongh 2002, 3-19 - hier 4. Kennelijk doet zij deze uitspraak op het gezag van L. Lensen & W.H. Heitling, *Stad in de middeleeuwen*, Zutphen

- 1983, 180.
33. Ter Kuile 1942, 47. Ter Kuile 1958, 248 en 254.
  34. Gosse Koolstra, 'Van klokken en klepels, van rovers en een schatbewaarder van de St. Jan', in: G. Koolstra (red.), *Hoezeer heeft deze kleine stad allure. Een hommage aan Piet Dullaert, Zutphenees*, Zutphen 2001, 37-38. Van beide klokken is niet geheel zeker dat ze ook oorspronkelijk al in deze toren hingen: beide zouden in 1580 uit het nabije Wichmond gehaald kunnen zijn, al wordt dat door de auteur zeer onwaarschijnlijk geacht. Ter Kuile 1958, 255 meldt abusievelijk 1442 als het jaar waarin de Bartholomeusklok zou zijn gegoten.
  35. Ter Kuile 1942, 48. Zie als zeer recente herhaling: Wim Wensink, 'Restauratie van de St.Janskerk te Zutphen', in: J.S. Krijnen (eindred.), *Zutphen Nieuwsbrief Monumentenzorg* 7, februari 2003; 1-3, met name 1.
  36. Ter Kuile 1958, 248. Berends 1982, 7.
  37. Ter Kuile 1958, 254.
  38. Haslinghuis & Janse 1997, 314-316 lemma metselverband en 430 lemma staand verband.
  39. Stenvert 2000, 358.
  40. Ten overvloede zij nogmaals vermeld dat de toren helaas geen onderdeel van dit bouwhistorisch onderzoek uitmaakte. Op dit moment is daarom de interessante vraag, of de balken met muurstijlen en korbeels van de verschillende verdiepingen ook uit deze periode dagtekenen, niet te beantwoorden.
  41. Stenvert 2000, 358. Koolstra 2001, 38 meldt dat er bij de brand zes klokken verloren gingen en dat in datzelfde jaar nieuwe klokken werden gegoten in de resten van de Palts op de 's-Gravenhof. Ook de kleine slagklok in de Nieuwstadkerk uit dat jaar zou dus op de 's-Gravenhof gegoten kunnen zijn. Voortbordurend op die voltooiing na de blikseminslag van 1446: het zou dan dus zelfs mogelijk kunnen zijn dat de tweede reeks gebouwd werd als gevolg van de aanzienlijke torenverhoging van de Nieuwstadkerk! Daarop zou ook kunnen wijzen het feit dat de Sint-Walburgstoren pas een spits kreeg omstreeks 1485.
  42. Stenvert 2000, 140-141. Ter Kuile 1958, 59-65.
  43. Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland: Overijssel, Zeist/ Zwolle* 1998, 275.
  44. Stenvert 1998, 190.
  45. Ter Kuile 1942, 47. Ter Kuile 1958, 248 en 254. Berends veronderstelde dat de koorsluiting ouder zou zijn dan 1459 - helaas heeft hij zijn argumentatie nooit uitgewerkt - en dat deze wijding daarom op één van de zijbeuken moet slaan (Berends 1982, 6 en 8). Dankzij deze dendrochronologische datering is zijn theorie weerlegd. Bovendien maakte volgens hem de kap op de koorsluiting één geheel uit met de oostelijke kap op de middenbeuk, wat niet juist blijkt te zijn (Berends 1982, 3).
  46. Het kan niet worden uitgesloten dat aanvankelijk een kleinere opening in de oude gevel is uitgebroken en dat de huidige grote opening met een nieuwe gordelboog pas in een later stadium (bijvoorbeeld de bouw van de zijbeuken) is geslagen. Dan zou er een provisorische afwerking van de gevel in hout of steen noodzakelijk zijn geweest vanwege de nieuwe, hogere kap.
  47. Ter Kuile 1958, 254.
  48. Op basis van de aansluiting van de beide kappen op de zuidbeuk had Berends dit reeds in 1982 vastgesteld (Berends 1982, 2).
  49. Ter Kuile 1958, 254.
  50. Stenvert 1998, 252-253.
  51. De Jongh 2002, 9.
  52. Achim Schreurs, 'De wapenglazen van de Zutphense glasvondst', op de al eerder genoemde CD-ROM: *De gebrandschilderd-glasvondst van Zutphen*, uitgave van Bureau archeologie van de Gemeente Zutphen, s.a. [2003].
  53. Voor kapconstructies zie: H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, (Bouwtechniek in Nederland 2), Delft 1989 (met name 24, 81-124).
  54. Janse 1989, 29-49.
  55. Deze beschrijving is gebaseerd op waarnemingen van Berends (Berends 1982, 6-8) en op de bouwtekening bestaande toestand van architect P.D. van Vliet, in juli 1981 vervaardigd door D. Wijma architect BNA te Velp.
  56. Zie voor een eerste visie op spitsconstructies en daarvan afgeleide kapconstructies Dick Zweers, 'Van stergebinten en torenspitsen, een merkwaardige kapconstructie boven de koorsluiting van gotische kerken' in: K. Emmens e.a. (red.), *Monumenten en bouwhistorie, Jaarboek monumentenzorg 1996*, Zeist/ Zwolle 1996, 29-38.
  57. Woldring 2004, 49.
  58. Frijhoff 1989/2003, 268. Veel nieuwe informatie hierover is door Woldring verzameld (Woldring 2004).
  59. Woldring 2004, 11, 24, 27-30, 45-47
  60. Woldring 2004, 47-48.
  61. Woldring 2004, 48.
  62. Woldring 2004, 49.

# De St. - Nicolaaskerk te Denekamp: klein begonnen, groot geëindigd

Ben Kooij en Zeno Kolks

## Inleiding

De St.-Nicolaaskerk in Denekamp - in het uiterste noordoosten van Twente - behoort tot de meest interessante kerkgebouwen van dat gebied (zie afb. 1). Helaas is het oudst nog bestaande gedeelte van deze kerk, het schip, ten gevolge van latere verbouwingen ingrijpend gewijzigd, zodat een reconstructie van de oorspronkelijke toestand en de daarmee samenhangende datering de nodige vraagtekens oplevert. Onlangs kon wél klaarheid worden gebracht in de datering van de toren, die later aan het schip is toegevoegd. Het koor, dat aan de andere zijde van dit schip aansluit, bestaat niet meer sinds het begin van de 19<sup>de</sup> eeuw.

In dit artikel willen de auteurs de bouwtijd van de verschillende onderdelen van de kerk onder de loep nemen en tevens een poging doen, deze veronderstelde tijd van ontstaan nader te onderbouwen. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van aanvullend bouwhistorisch maar vooral dendrochronologisch onderzoek. In deze beschouwing zijn ook de twee latere oostpartijen betrokken, waarvan de dateringen eveneens – maar nu op grond van bronnenmateriaal – iets zijn bijgesteld.

## Eerste stenen kerk

Het oudste gedeelte van het huidige ensemble is – zoals gezegd – het schip (zie afb. 2). De bouw van de kerk, waarvan dit schip deel uitmaakte, wordt in verband gebracht met de stichting van de parochie Denekamp. Hoewel een pastoor (plebanus) daar ter plaatse niet vóór het jaar 1276 wordt genoemd, neemt de bekende Twentse heemkundige W.H. Dingeldein aan, dat de afsplitsing van de nieuwe parochie Denekamp van de moederparochie van de H.H. Simon en Judas te Ootmarsum in het midden van de 13<sup>de</sup> eeuw heeft plaatsgevonden.<sup>1</sup> Patroon van de nieuwe parochie werd de schippersheilige Nicolaas. Kennelijk heeft het riviertje de Dinkel, dat ten zuiden en ten westen van de oorspronkelijke nederzetting stroomt, in de middeleeuwen voor aanzienlijke bedrijvigheid op het gebied van de scheepvaart in het dorp gezorgd. Men gaat er algemeen vanuit dat het overstromen van het riviertje de Dinkel, dat nog niet lang geleden regelmatig plaats vond, samenhangt met de keuze van de patroonheilige.

Sinds het verschijnen van E.H. ter Kuile's *Geïllustreerde Beschrijving van Twente* in 1934 wordt algemeen aangenomen, dat het bestaande schip in twee perioden tot stand is gekomen: de oostelijke travee in de 13<sup>de</sup>, de westelijke in de 15<sup>de</sup> eeuw. Als redenen voor dit veronderstelde verschil in bouwtijd voert hij aan: de aanwezigheid van steunpunten voor muraalbogen bij de oostelijke hoekpijlers, en het ontbreken daarvan bij de andere stutten, de afwijkende profilering van de dekplaten van de hoekpijlers ten opzichte van die van de rechtstanden onder de triomfboog, het verschil in lengte tussen de beide traveeën, de zijns inziens vreemde en onorganische plaatsing van de thans dichtgemetselde ingang aan de zuidzijde en het volgens hem buitenwerks zichtbare verschil in de steenlagen. Tot het 13<sup>de</sup>-eeuwse gedeelte rekent hij – behalve het muurwerk van de oostelijke travee – de daarin aanwezige voormalige ingang, de kolonnetten en de triomfboog. Als 15<sup>de</sup> eeuws beschouwt hij, naast het muurwerk van de westelijke travee, ook de steunberen en de kruisribgewelven.<sup>2</sup>

Ondanks de plausibiliteit van Ter Kuile's reconstructie van de bouwgeschiedenis, kleven aan zijn hypothese toch enkele onlogische consequenties. Ervan uitgaande, dat de westtravee in haar huidige gestalte laatgotisch zou zijn en de oostelijke vroeg-gotisch, waarom zouden dan in het schip overall kolonnetten en aan het schip laatromaans geprofileerde daklijsten zijn aangebracht? En waarom zou bij de verbouwing in de 15<sup>de</sup> eeuw de ingang zijn verplaatst van de westgevel naar de zuidgevel?

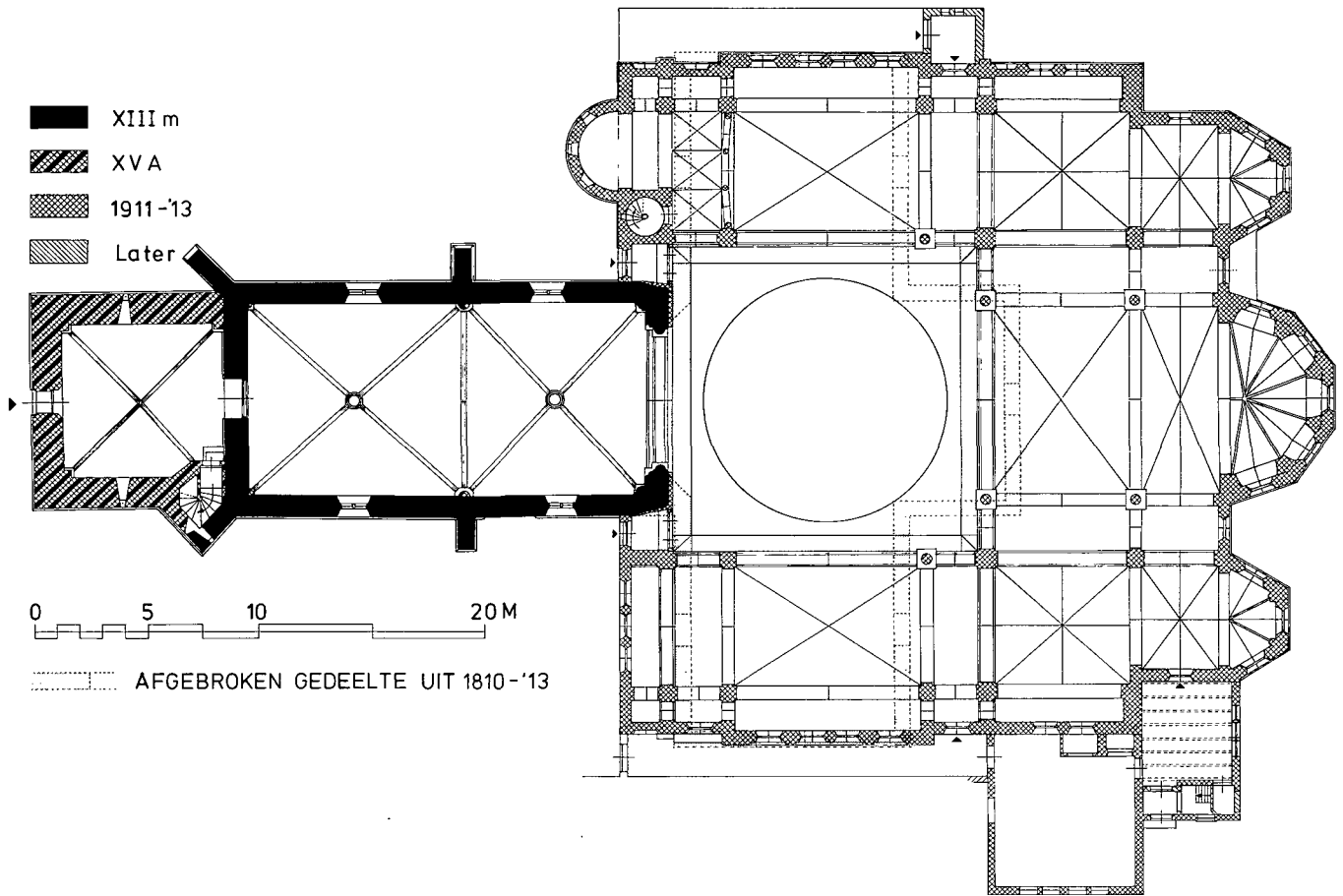
Zo lang een uitgebreid bodemkundig onderzoek nog geen antwoorden heeft gegeven op deze vragen, kunnen alleen hypothesen naar voren worden gebracht. Ons lijkt een gelijktijdige bouw van beide schiptraveeën logischer dan een totstandkoming in twee, twee eeuwen uiteenliggende perioden. Deze laatste visie wordt niet alleen ondersteund door de datering in de *Voorloopige Lijst*, maar ook door het type van de kap van het schip (sporenkap), die echter niet meer oorspronkelijk is (zie afb. 3).<sup>3</sup>

Al omstreeks 1977 had de heer A.A.M. Warffemius, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geconstateerd, dat deze kap van het schip niet in verschillende perioden tot stand is gekomen, maar één geheel vormt en daarom uit één en dezelfde periode stamt. Tevens constateerde hij dat de volgorde der spanten was gewijzigd. Zowel Janse als Warf-





Afb. 1. Extérieur van de St.-Nicolaaskerk te Denekamp vanuit het noordwesten, foto A.J. van der Wal 1982, archief RDMZ.



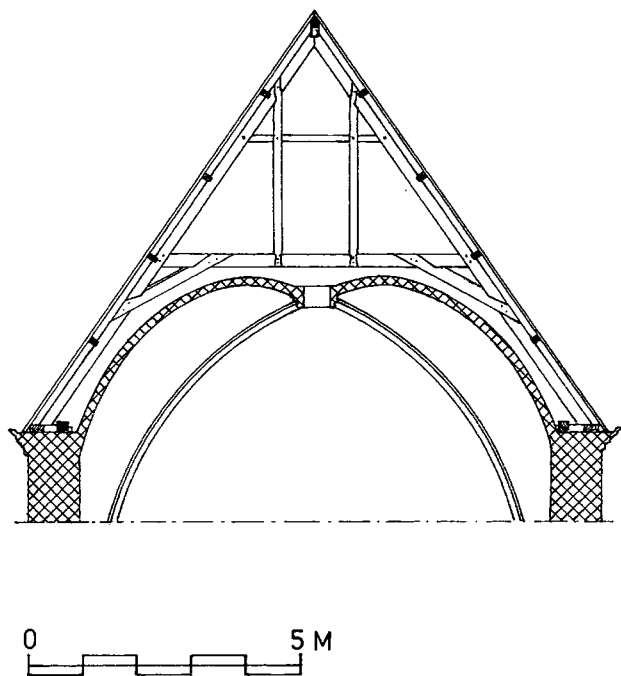
Afb. 2. Tekening van de plattegrond van de kerk met dateringen van de bouwfases, B.H.J.N. Kooij 1997. Tekening gemaakt naar tekening van W.A. Hemsing 1930, de ontwerptekening van de koepelkerk uit 1910 van W. te Riele Gz. en eigen waarnemingen in 1999.

femius gingen er vanuit, dat de oude kap vervangen was bij de verbouwing van 1810 - 1813 toen een transept en een nieuw koor werden gebouwd (zie afb. 6).<sup>4</sup> Volgens Janse werd op het platteland van Nederland, vooral in het oosten en het noorden, de enkelvoudige sporenkap nog lang toegepast. Soms zal daarbij, schrijft hij, het voorbeeld van een oudere kap gevolg zijn zoals hier waarschijnlijk het geval is. De spanten zijn genummerd van 1 t/m 22 in romeinse cijfers. Tijdens de ingrijpende restauratie van het oude kerkgedeelte in de jaren 1911 - 1914 onder leiding van architect Wolter te Riele Gzn. uit Deventer zal de kap geheel of gedeeltelijk zijn verwijderd. Op de restauratietekening van 1910 is door hem namelijk een nieuwe kap getekend: kennelijk ging hij ervan uit, dat het geheel slecht was en totaal vervangen moest worden. De kap bleek uiteindelijk echter toch nog goed te zijn en is terug geplaatst, nadat de gewelven en de voetconstructie verbeterd waren. De sporenparen zijn in willekeurige volgorde herplaatst; alleen sporenpaar no. 10 bleek niet meer te zijn opgenomen. Om het beschot beter te bevestigen en om meer verbinding in de langsrichting te krijgen zijn over de sporenparen gordingen aangebracht.

Omdat aan de eikenkap vrij veel wankanten en schors voorkomen, zijn tijdens ons onderzoek monsters genomen voor de datering. Uiteindelijk blijken de bomen, die voor de nieuwe bekapping hebben gediend, in de zomer van 1813 te zijn gekapt. Zij werden vrijwel direct verzaagd en het hout werd vrij snel verwerkt in de kap. Het is zeer aannemelijk, dat het dak nog vóór de winter dicht was.

Oude sporenkappen die vergelijkbaar zijn met die uit Denekamp en een dakhelling van ca. 55° hebben, zoals bijvoorbeeld die van de thans Hervormde kerk te Norg in het noorden van Drenthe, zouden uit de 13<sup>de</sup> eeuw kunnen dateren.

De 13<sup>de</sup> eeuw is in Twente en aangrenzende gebieden de periode van de Romanogotiek. Deze heeft er alleen al door het materiaalgebruik (Bentheimer zandsteen in plaats van baksteen) een heel ander karakter dan in de noordelijke provincies, waaronder Drenthe. Er zijn aanwijzingen, dat ook het schip van de kerk van Denekamp in zijn oorspronkelijke gedaante in die stijl opgetrokken is geweest. De triomfboog mag, zoals gezegd, als een overblijfsel van deze 13<sup>de</sup>-eeuwse kerk worden beschouwd. De boogopening, die voorzien is van een spitsboog, rust op rechtstanden die bekleed zijn met



Afb. 3. Tekening van kap van het schip, B.H.J.N. Kooij 2000. Naar tekening W.A. Hemsing 1930, aantekeningen van A.A.M. Warffemius gemaakt rond 1977 en eigen waarnemingen in 1999.

kolonnetten. De twee westelijke aan het schip grenzende kolonnetten zijn versierd met kapitelen, die in elkaar gevlochten bladeren te zien geven, terwijl de overige kolonnetten voorzien zijn van knoppenkapitelen. De bladwerkkapitelen kunnen gerekend worden tot de vormentaal van de romaanse stijl, terwijl de knopkapitelen met de Gotiek in verband worden gebracht. Overigens zijn de wangen van de triomfboog merkwaardigerwijze niet helemaal elkaars spiegelbeeld.

Nog duidelijker leeft de romaanse stijl voort in het profiel van de daklijst van het schip. Dit vertoont grote gelijkenis met dat van het omstreeks 1230 opgetrokken romanogotische schip van de kerk van Ootmarsum. Het komt aan beide traveeën voor. Dit lijkt ons een belangrijk argument voor de gelijktijdige totstandkoming van beide ruimtes.

Een ander, maar niet meer bestaand restant van de 13<sup>de</sup>-eeuwse kerk zou het smalle spitsboogvenster in de noordmuur van de westelijke travee kunnen zijn, zoals dat te zien is op een tekening uit 1733.<sup>5</sup> De vormgeving hiervan doet denken aan die van dat boven het zuidelijke portaal van de moederkerk in Ootmarsum. Daar hebben wij echter met een niet-originele lichtopening te maken, omdat deze door het boogfries en de daklijst heen is gebroken.

Of de muren van beide schiptraveeën – waarin wij trouwens geen verschil in de steenlagen hebben kunnen constateren – ook oorspronkelijk geschraagd werden door steunberen blijft een open vraag. Gezien de praktijk in de romanogotische stijl lijkt een ontkennend antwoord op die vraag het meest waar-

schijnlijk. Ook over de aanwezigheid van stenen gewelven in het 13<sup>de</sup>-eeuwse schip valt niets met zekerheid te zeggen. Hoewel het schip van Ootmarsum in steen is overkluisd, zij het in een iets later stadium, houden wij rekening met het feit, dat men daar in Denekamp gaandeweg van heeft afgezien. Dit zou het verschil in steunpunten voor muralen bij de stutten kunnen verklaren. Romanogotische schepen zonder stenen gewelven vindt men herhaaldelijk in de provincie Drenthe (o.a. in Norg, Peize en Zuidlaren). De bestaande steunberen en gewelven in Denekamp zijn in ieder geval niet oorspronkelijk, en pas in de late middeleeuwen aangebracht.

Zoals wij dadelijk zullen zien, moeten de contraforten van het schip ouder zijn dan de toren, die dankzij onlangs verkregen informatie kort vóór het midden van de 15<sup>de</sup> eeuw kan worden gedateerd.<sup>6</sup> Dit betekent, dat er met een aanzienlijk tijdsverschil tussen deze steunberen en de huidige gewelven rekening dient te worden gehouden. De gewelweschelpen zijn namelijk opgetrokken van baksteen. Dit verschijnsel, dat bij laatgotische kerken in het grensgebied herhaaldelijk voorkomt, is daar eerst vanaf het einde van de 15<sup>de</sup> eeuw aanwijsbaar.<sup>7</sup>

Tot slot nog een enkel woord over het oorspronkelijke koor. Voor wat vorm en vormgeving aangaat zijn wij aangewezen op een aantal tekeningen uit het begin van de 18<sup>de</sup> eeuw, toen het nog bestond. Deze tekeningen geven, zoals gebruikelijk in die tijd, enkel het uitwendige te zien, en zijn niet zó duidelijk, dat zij wat de vorm betreft tot een eensluidende conclusie leiden. Zo menen Stenvert c.s., dat dit koor een driezijdige sluiting had. Wij veronderstellen eerder een rechthoekige vorm, en sluiten daarmee aan bij de visie van Ter Kuile.<sup>8</sup> Wel staat zo goed als zeker vast dat dit koor smaller was dan het schip.

### Toren en traptoren

Dat toren en traptoren later aan het schip zijn toegevoegd, lijkt geen twijfel. De toren is namelijk tegen en op de westgevel van het schip gebouwd. Op de eerste verdieping van de toren is een grote spaarboog aangebracht. Deze dient ervoor om te veel extra druk op de fundering van de voorgevel van het schip te vermijden en aldus verzakkingen te voorkomen. Bovendien fungeert de overhoekse steunbeer op de zuidwesthoek als zijmuur van de traptoren. De in de *Voorloopige Lijst* geuite veronderstelling, dat schip en onderbouw van de toren uit dezelfde tijd zouden dateren en dat de toren later (in het vierde kwart van de 15<sup>de</sup> eeuw) zou zijn verhoogd, is daarmee onhoudbaar gebleken.<sup>9</sup> Genoemde veronderstelling is waarschijnlijk mede ingegeven door een ontdekking van architect Te Riele. Hij meende in het midden van de voorgevel van de toren aanwijzingen te hebben gevonden voor de aanwezigheid van diamantkoppen tussen twee torussen. Deze vormgeving deed hem denken aan de ingangspartij van de romaanse toren van Voorst bij Zutphen uit de 12<sup>de</sup> eeuw. Naar het voorbeeld hiervan werd de ingang van de toren van Denekamp gereconstrueerd!

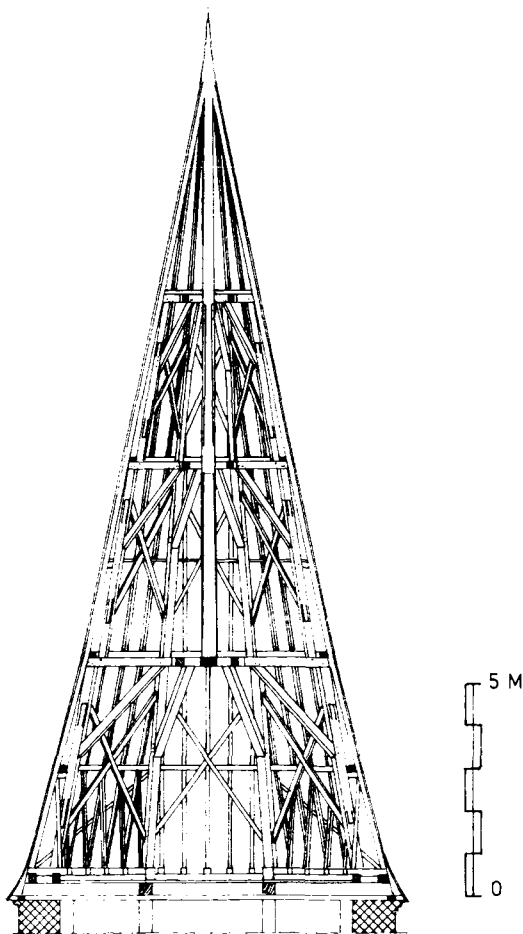
Wat de datering van toren en traptoren betreft kon Ter Kuile – wegens het ontbreken van duidelijke stijlkenmerken – slechts een globale indicatie geven. Hij achtte de 15<sup>de</sup> eeuw een

mogelijkheid, maar sloot ook het begin van de 16<sup>de</sup> eeuw niet uit.<sup>10</sup> Kort geleden kon deze globale datering worden gepreciseerd. Albert Reinstra, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ontdekte op de natuursteenblokken van de eerder genoemde spaarboog kleine steenhouwersmerken, waarvan er in Overijssel meer zijn gevonden. Deze merken, ter grootte van enkele centimeters, kunnen worden gedateerd in het midden van de 15<sup>de</sup> eeuw. In onderstaande tabel is van de diverse merken één weergegeven.

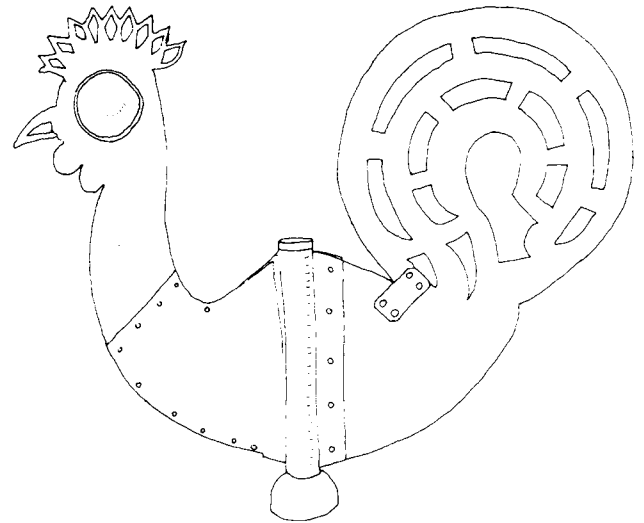
#### STEENHOUWERMERKEN IN SPAARBOOG TOREN

Noordzijde	┌	+	┐	Y
Zuidzijde	└	┌		

Meer interessante gegevens waren te vinden in de spits van de toren (zie afb. 4 en 5). Opmerkelijk is, dat deze houten constructie de stenen onderbouw in hoogte overtreft (ongeveer



Afb. 4. Tekening van de torenspits, doorsnede oost-west, B.H.J.N. Kooij 2000. Naar tekening W.A. Hemsing 1930 en eigen waarnemingen in 1999.



Afb. 5. Tekening van de haan op de torenspits, B.H.J.N. Kooij 1997. Tekening gemaakt naar foto van A.J. v.d. Wal 1977, archief RDMZ.

twintig tegenover negentien meter). De vrij lage bovenste van de drie stenen geledingen doet vermoeden, dat het in de bedoeling heeft gelegen dit muurwerk hoger op te trekken dan uiteindelijk is geschied.

De spits bestaat uit een opeenstapeling van vier lagen - ook wel geledingen genoemd - met houten jukspanten en een spitse beëindiging. Eén hoofdspant met haaks daarop een tweede spant vormen de kern van één geleding van de torenspits; vier halve jukspanten zijn onder een hoek van vijfenveertig graden toegevoegd zodat een achthoekige plattegrond ontstaat. In de geheel eikenhouten constructie zijn drie tafelminten te onderscheiden.<sup>11</sup> Op het onderste tafelmint rust de koningsstijl. Deze loopt tot in het topje door en zet zich zelfs nog een klein deel buiten de spits voort, ten behoeve van de bevestiging van het torenkruis. De koningsstijl heeft onder een vierkante doorsnede van 25 x 25 cm. Naar boven wordt hij steeds smaller en verandert de doorsnede vrij snel in een achthoek. De onderdelen zijn voorzien van gesneden telmerken, type rechts gebroken, van 1 t/m 4. Aan de genummerde spanten is telkens per geleding een laagaanduiding toegevoegd. De telmerken zijn op basis van de constructie globaal te dateren in de 15<sup>de</sup> eeuw.









































Een exactere datering kon worden verkregen uit dendrochronologisch onderzoek. De houtmonsters zijn genomen door heer Reinstra en leverde een datering op van 1445, met een marge aan beide kanten van dit jaartal van ongeveer vijf jaar.<sup>12</sup> Dit bekend dat de spits tussen circa 1440 en 1450 is geconstrueerd.

Deze jaartallen komen dicht in de buurt van het jaartal van één van de drie middeleeuwse klokken, die tot 1985 in de toren heeft gehangen: de kleine of Mariaklok uit 1436. En het is verleidelijk om de totstandkoming van deze klok in verband te brengen met een akte van 15 april 1436, waarin de vicarie van de H.H. Angenis en Barbara in de 'St. Nicolai' te

## SCHEMATISCH OVERZICHT HOOFDELMERKEN SPITS

Onderdeel/ plaats	Spant 1 links	Spant 1 rechts	Spant 2 links	Spant 2 rechts	Spant 3 links	Spant 3 rechts	Spant 4 links	Spant 4 Rechts
Oriëntatie	OZ	WN	ZO	NW	ZW	NO	WZ	ON
1ste geleding	X I	X <	X II	X I<	X III	X II<	X IIII	X III<
2de geleding	≠ I	≠ <	≠ II	≠ I<	≠ III	≠ II<	≠ IIII	≠ III<
3de geleding	≠ I	≠ <	≠ II	≠ I<	≠ III	≠ II<	≠ IIII	≠ III<

## SCHEMATISCH OVERZICHT KLOKKEN

Klok/details	Middagklok, De kleine of Mariaklok	Brandklok, st. – Nicolaasklok	Salvator	Bijzonderheden
Diameter in cm	124	138	150	Zie H.J. van Nieuwenhoven, <i>Klokken-vordering 1942-1943</i> , Huizen 1996, 142. En <i>700 jaar kerkelijk leven in Denekamp</i> , uitgave Heemkun- de Denekamp (1977), 59 – 68.
Gewicht in kg	1359	1590	2100	
Toon	E'	D'	C'	
Klokkengieter	Wilhelm	Wolter Westerhues uit Münster	Wolter Westerhues uit Münster	
Oorlogsregistratie- nummer	8 – A – 17.P	8 – A – 16.P	8 – M – 3	
Verplaatsing/d.d.	Kleine klok	Midden klok	Grote klok	
1436				 nieuwe klok geplaatst
1518				 klok aanwezig
1530				 klok verwijderd
1914				 klok teruggeplaatst
1914	Oostcompartiment 	Middencompartiment 	Westcompartiment 	Oude houten stoel verwijderd
1943				Nieuwe ijzeren stoel geplaatst
1945				Via Meppel naar Hamburg
1945				Van Hamburg via Groningen terug
1985	 549 jaar oud			Gescheurde Mariaklok vervangen
1985				Kopie geplaatst
1995				IJzeren stoel verwijderd
1995	Oostcompartiment 	Westcompartiment 	Middencompartiment 	Nieuwe houten stoel geplaatst
2004	 19 jaar	 486 jaar oud	 474 jaar oud	Situatie nu Ouderdom

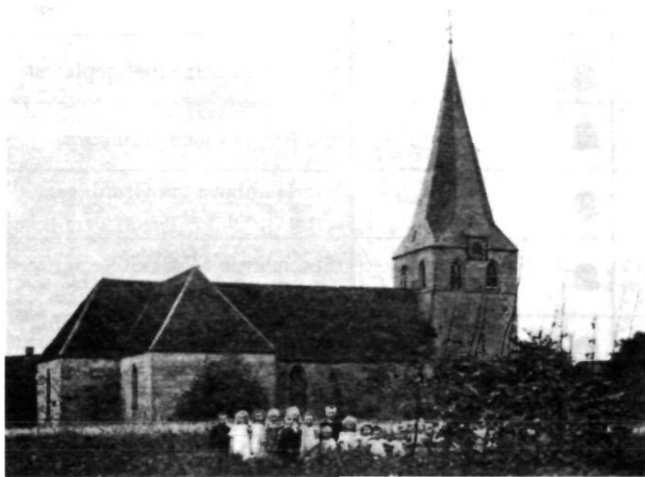
'Denekamp' met inkomsten wordt begiftigd. Hierbij wordt o.a. als voorwaarde gesteld, dat de vicaris van dit altaar tevens de kostersdiensten zal waarnemen.<sup>13</sup> Het luiden van de klok(ken) is gewoonlijk één van de taken van een koster.

Als ervan wordt uitgegaan, dat deze eerste klok in 1436 werd opgehangen, moet de toren gedurende een aantal jaren een noodafdekking hebben gehad. Naar de reden van deze voorziening kan men alleen maar gissen: geldgebrek, het zetten van de torenromp, wijzigingen van de plannen, of een combinatie van deze factoren.

De oudste klok, de Maria uit 1436, was de middagklok. Zij is in 1974 gaan scheuren en moest in 1985 worden vervangen. Nu staat zij buiten, naast de toren. De tweede klok, de Nicolaas uit 1518, is thans de oudste nog fungerende. Zij deed dienst als brandklok. De derde klok, de Salvator uit 1530, is met een gewicht van 2100 kg. de zwaarste. Zij is, evenals de Nicolaasklok, gegoten door klokkengieter Wolter Westerhues uit Münster in Westfalen. De zware draagconstructie en de compartimentering in drie gedeelten, zoals die vóór de restauratie van 1911-1914 aanwezig waren maken het waarschijnlijk, dat er van oudsher rekening is gehouden met een aantal van drie klokken.

### Bouw van een nieuw transept met koor.

Het 13<sup>de</sup>-eeuwse koor heeft in het begin van de 19<sup>de</sup> eeuw plaats moeten maken voor een nieuw transept en een nieuw, rechtgesloten koor. (zie afb. 6) Aanleiding voor deze vergroting was de teruggave van de kerk – die sinds het begin van de 17<sup>de</sup> eeuw in protestantse handen was – aan de katholieken. Het aantal hervormden in het dorp bedroeg destijds 200, het aantal katholieken ongeveer 1000.<sup>14</sup> De overdracht van het kerkgebouw vond plaats op 1 januari 1810. Hoewel Kalf melding maakt van het jaartal 1810 boven de meest oostelijke



Afb. 6. Exterieur van de kerk van Denekamp met het 19<sup>de</sup>-eeuwse transept. Fotorepro uit: J. Kalf, *De katholieke kerken in Nederland (1906-1910)*, 33.

ingang van de nieuwbouw weet Asma hieraan toe te voegen, dat pas op 1 september 1813 het hoogste punt van dit kerkgedeelte werd bereikt.<sup>15</sup> Aldus is de mededeling van Veldhuis verklaarbaar die beweert, dat er behalve nieuwe ook oude Bentheimersteen aan de uitbreiding werd toegepast, o.a. afbraakmateriaal van de in 1812 afgebroken havezate Everlo in de buurschap Volthe.<sup>16</sup>

De nieuwbouw had een voor die tijd ongebruikelijke, omgekeerd-T-vormige plattegrond. Wat Twente betreft kende verder alleen de voormalige, in 1830 ingezegende St.-Plechelmuskerk in Deurningen bij Hengelo een dwarsschip en een rechtgesloten koor, maar hier was het transept een toevoeging uit 1856. En zelfs in de protestantse kerkbouw uit die tijd kan in Twente slechts één voorbeeld van een kruisvormige kerk worden genoemd: de vroegere Grote Kerk in Vriezenveen bij Almelo uit 1801.

De uitbreiding in Denekamp vertoonde geen stijlkenmerken van het destijds gangbare neoclassicisme. Bij de meeste kerken, die in die jaren in Twente werden gebouwd, ligt de nadruk op de voorgevel. Daar is dan ook de versiering – soms in de vorm van klassiek geïnspireerde pilasters – geconcentreerd. De andere gevels vertonen een zeer eenvoudige vormgeving, zoals dat ook bij de oostpartij van Denekamp het geval was. De 'rijkdom' was hier gelegen in het bouw materiaal: Bentheimer zandsteen. Gezien het feit, dat uitsluitend van deze natuursteensoort gebruik is gemaakt, is het niet uitgesloten dat de onbekende ontwerper afkomstig was uit Bad Bentheim of Gildehaus, waar zich groeven van deze steen bevonden. Bouwmeesters uit die plaatsen waren in 1809 en volgende jaren in verschillende steden en dorpen in Twente actief, vooral bij de bouw van nieuwe hervormde kerken (o.a. in Oldenzaal en Ootmarsum).<sup>17</sup>

Ondanks het feit, dat bij de 19<sup>de</sup>-eeuwse oostpartij in Denekamp klassieke elementen ontbraken, beantwoordde de horizontale beëindiging van de muren en het vermijden van topgevels aan het vormgevoel van de oude Grieken en Romeinen. Daar staat wel weer tegenover, dat er hoog opgaande daken waren (in de vorm van zadeldaken met schilden), die weer niet goed met de destijds zo bewonderde bouwkunst uit de klassieke oudheid in overeenstemming zijn te brengen. Geheel onklassiek was de spitsbogige vorm van de vensters. Vanzelfsprekend heeft men hier aansluiting gezocht bij de vormgeving van de vensters van het oude schip. Kalf meende te mogen aannemen, dat deze in 1810 zijn vergroot.<sup>18</sup> De tekeningen van Schoemaker en Meyling uit de 18<sup>de</sup> eeuw laten echter zien, dat zij toen al grotendeels de bestaande omvang hadden. Niet alleen de afmetingen van de vensters, maar ook de hoogte van muren en daken van het oude en nieuwe gedeelte van de kerk kwamen overeen.

### Vervangende oostpartij

In het begin van de 20<sup>ste</sup> eeuw werd overwogen, de aanbouw uit de jaren 1810-1813 weer te vervangen. De in Noord-Brabant geboren pastoor L. van den Bosch wilde dit gedeelte van de kerk afbreken, het resterende oude gedeelte herstellen, en



Afb. 7. Exterieur van de oostpartij van de kerk van Denekamp vanuit het oosten, foto A.J. van der Wal 1982, archief RDMZ.

daarnaast een nieuw bedehuis optrekken, naar ontwerp van de in het zuiden van ons land werkzame architect J.H.H. van Groenendaal.<sup>19</sup> Het Aartsbisdom Utrecht kon zich echter niet met dit plan verenigen, omdat het bezwaar had tegen de aanwezigheid van twee kerken naast elkaar. Onder de uit Twente afkomstige pastoor G. Warnink, die Van den Bosch in 1907 opvolgde, werd een oplossing voor dit probleem gevonden. In overleg met het bisdom werd er een ander plan ontvouwd, dat ontwikkeld was door de eerder genoemde architect Wolter te Riele. Daarin werd uitgegaan van één kerk: de oude toren en het oude schip bleven gehandhaafd, maar de uitbreiding van 1810-1813 zou plaats maken voor een nieuwbouw, waarop het accent zou komen te liggen.<sup>20</sup>

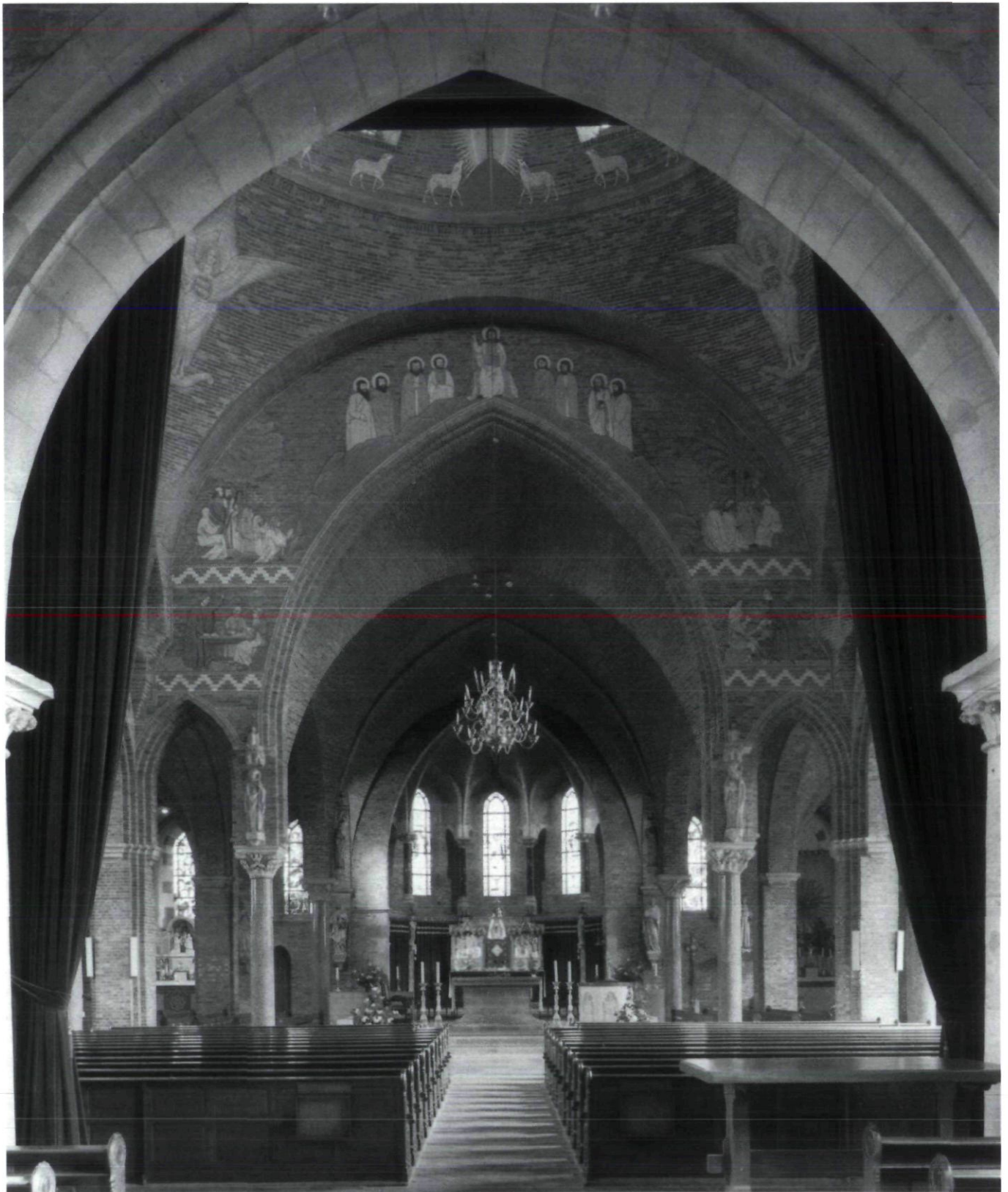
Dit ontwerp werd gerealiseerd (afb. 1 en 2). In april 1910 werd met de werkzaamheden begonnen. Twee eerste stenen in de nieuwe oostpartij maken melding van de jaartallen 1911 en 1912.<sup>21</sup> Ondanks moeilijkheden tussen architect en opzichter enerzijds en aannemer anderzijds vorderden de werkzaamheden kennelijk voorspoedig, want al in 1912 vroeg de pastoor of de nieuwe kerk eind augustus geconsacreerd kon worden.<sup>22</sup> De uiteindelijke ingebruikname vond plaats in 1914,

nadat ook de restauratie van het oude gedeelte haar beslag had gekregen (zie afb. 7).

Aansluitend bij de centraliserende tendens, die in deze jaren in het werk van Te Riele is te bespeuren, heeft de oostpartij een nagenoeg vierkante plattegrond. Zij bestaat uit twee, door een gangachtige ruimte van elkaar gescheiden transepten, en een koorgedeelte, waarbij de sluitingen van hoofdkoor en zijkapellen buiten de blokvormige bouwmassa uitspringen.<sup>23</sup>

Het westelijke dwarschip – het eigenlijke transept – is driebeukig; het oosttransept en de haaks daarop aansluitende koorpartij tellen ieder vijf beuken. Hoofdkoor en zijkapellen verwijden zich naar het westen toe. Boven de vierkante viering van het westtransept verheft zich een kleinere, achzijdige koepeltoren met lage tamboer. Deze koepeltoren wordt omgeven door vier vierkante torentjes in de hoeken.

Tussen 1910 en 1917 heeft Wolter te Riele een tiental kerken ontworpen, waarvan de vormgeving is geïnspireerd door de Romanogotiek. Ook de uitbreiding van de kerk van Denekamp behoort hiertoe. De romaanse inbreng bij deze kerken blijft vooral beperkt tot de toepassing van graatgewelven.<sup>24</sup> Daarnaast zijn er soms boogfriezen aanwezig, maar deze heb-



Afb. 8. Interieur van de oostpartij van de kerk van Denekamp naar het oosten, foto A.J. van der Wal 1982, archief RDMZ 1982.





Afb. 9. Interieur van de kerk van Denekamp naar het westen, foto A.J. van der Wal 1982, archief RDMZ.

ben dan wèl een spitsbogige vorm. Als Gotische elementen bij deze reeks kerken kunnen genoemd worden de steunberen en de spitsbogige vorm van vensters, nissen, scheidbogen, triomfboog en dikwijls ook gordelbogen.

Denekamp is het enige voorbeeld in deze reeks, waar geen steunberen voorkomen. In plaats daarvan zijn er lisenen. Er zijn meer onderdelen te noemen, die met het Romaans in verband kunnen worden gebracht, zoals de rondbogige vorm van de vensters, steekcapen en muralen van de koepeltoren. Maar in tegenstelling tot de andere kerken uit deze serie zijn enkele ruimten (namelijk de sluitingen van hoofdkoor en zijkapellen) overkluisd met aan de Gotische stijl gekoppelde ribgewelven. Deze ribben vertonen niet meer het in die stijl gangbare profiel, maar hebben een bijna vierkante doorsnede. Vanwege hun hoekige vormgeving sluiten zij eerder aan bij die in romaanse kerken, waar sprake is van een rechthoekige diameter. (zie afb. 8)

Behalve graatgewelven en straalgewelven met ribben komen er in de oostpartij ook nog andere gewelftypes voor. Vooreerst dient hier het koepelgewelf boven de viering te worden

genoemd. Verder zijn de meeste van de gangachtige ruimtes tussen koor en zijkapellen en naast de armen van het transept, alsmede de traveeën van de vroegere zangtribune ten westen van de noordelijke arm van het dwarschip overkluisd met gewelven, die men als een kruising tussen een tongewelf en een Boheemse kap zou kunnen omschrijven. Te Riele, voor wie de aanwezigheid van stenen gewelven in een kerk een essentieel gegeven was, experimenteerde graag met nieuwe vormen, die hij gewoonlijk samenstelde uit een combinatie van bestaande. Een aantal van de zojuist genoemde gewelven van het gecombineerde type klimt in de richting van de hoofdas van de oostpartij. Ook dit is een verschijnsel dat in het oeuvre van deze architect herhaaldelijk wordt aangetroffen.

#### Conclusie

De kerk van Denekamp is om verschillende redenen van belang. Met de moederkerk in Ootmarsum en de kerk in Heek (D) is het één van de weinige religieuze gebouwen, die in de

13<sup>de</sup> eeuw in Twente en omstreken is opgetrokken en grotendeels behouden gebleven. Voor wat deze regio betreft is het de oudste, zij het niet meer volledig bewaarde eenbeukige kerk. In het schip zijn voor Twentse begrippen vroeg Gotische vormen toegepast. Vooral de triomfboog vertoont een rijke en interessante detaillering, zoals die past in de tijd van de Romanogotiek. De zware, gedrongen toren uit de laatgotische periode kon op grond van een dendrochronologisch onderzoek vrij exact worden gedateerd. En tenslotte is de kerk aangepast aan de toename van het aantal parochianen gedurende de afgelopen eeuwen. De in het begin van de 19<sup>de</sup> eeuw aangebouwde oostpartij is qua plattegrond uitzonderlijk, vergeleken met andere Twentse kerken uit die tijd: zij had namelijk een kruisvormige plattegrond. En de nieuwbouw uit het begin van de 20<sup>ste</sup> eeuw getuigt van de pogingen van sommige katholieke architecten uit die tijd, om zich te bevrijden van de alleenheerschappij van de Gotiek en zich ook te laten inspireren door andere traditionele bouwstijlen, vooral door die van vóór de Gotiek.

De huidige bezoeker van de kerk van Denekamp wordt niet alleen geconfronteerd met elementen van stijlen uit het verre verleden, te weten de Romanogotiek en de Gotiek, maar voor een nog groter gedeelte met een navolging van de Romanogotiek in het jongste verleden. En dit laatste verschijnsel wordt even weinig aangetroffen als wat vroeger de Overgangsstijl werd genoemd.

#### Noten

- 1 L.A. Stroink, *Stad en land van Twente*, Hengelo (O.) 1962, 179 nr. H 1295.
- 2 E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving*, uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, deel IV. De provincie Overijssel, eerste stuk: Twente, 's-Gravenhage 1934, 37-38.
- 3 *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel VII. De provincie Overijssel, Utrecht 1923, 20. Volgens deze lijst is het schip gebouwd in het derde kwart van de 13<sup>de</sup> eeuw en verbouwd in het tweede kwart van de 15<sup>de</sup> eeuw.
- 4 H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940. Bouwtechniek in Nederland 2*, Amsterdam 1989, 77 en 299.
- 5 Deze tekening van Abraham Meyling is opgenomen in Andries Schoemakers *Korte Beschrijving van Over IJssel der selver steeden, dorpen, Vlekken, Buurten, en Kasteelen, neevens der selver verbeelding & meest, alle na 't Leeven Geteekend, door Cornelis Pronk en andre, bijeen gebracht, eerste deel* (Historisch Centrum Overijssel, Zwolle, inv. nr. 862). Schoemaker overleed in 1735.
- 6 Nieuwe gegevens uit het dendrochronologisch onderzoek. Zie bij kopje 'Toren en traptoren'.
- 7 Z. Kolks, Bentheimer- en Baumbergersteen aan en in kerken in Salland, Twente, het Kwartier van Zutphen en de Graafschap Bentheim, in: *Tentoonstellingscatalogus Spuren in Sandstein. Baumberger und Bentheimer Sandstein im Gebiet zwischen IJssel und Berkel, Lüdinghausen* 1999, 93.
- 8 R. Stenvert, Chr. Kolman en B. Olde Meierink: *Monumenten in Nederland III, Overijssel, Zeist/Zwolle* 1998, 92; E.H. ter Kuile: o.c. (zie noot 2), 37-38.
- 9 Zie noot 3.
- 10 E.H. ter Kuile, o.c., 38.
- 11 Met tafelment wordt bedoeld de bovenzijde van elke geleding, het houtwerk waarop de volgende geleding begint.
- 12 Het dendrochronologisch laboratoriumonderzoek, het opstellen van de curve, is uitgevoerd door E. Hanraets van het Nederlands Centrum voor Dendrochronologie, Stichting RING, Amersfoort september 1999.
- 13 H. Bordewijk, en R.M. de Raat, *Regestenlijst van het huisarchief Almelo 1154-1578*, I, Zwolle 1993, nr. 285, 96-97.
- 14 J. Kalf, *De katholieke kerken in Nederland, dat is de tegenwoordige staat der kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld*, Amsterdam 1906-1910, 33.
- 15 J. Kalf, o.c. (met foto van het oude en nieuwe gedeelte, gezien vanuit het noorden). Het volledige opschrift luidde: 'Dit huis Gods is vergroot 1810. H.A.P.P. (= Henricus Antonius Peze Pastoor)'. H. Asma, *Uit Denekamps kerkgeschiedenis*, in: 't *Onderschoer*, Contactorgaan van de Stichting Heemkunde Denekamp, 6<sup>de</sup> jg. (1984) nr. 4, z.pl. en z.j. (Denekamp 1984), 29.
- 16 J.A. Veldhuis, *De Oude kerk te Denekamp*, in: 't *Onderschoer*, 1ste jg. (1979) nr. 2, z.pl. en z.j. (Denekamp 1979), 17.
- 17 Zoals bij de hervormde kerken van Oldenzaal (1809, afgebroken in 1933), Ootmarsum (1810) en Denekamp (1810-1811) het geval is of was.
- 18 J. Kalf, o.c. (zie noot 14), 34.
- 19 De bouwgeschiedenis en de voorbereidingen daartoe staan uitvoeriger beschreven in H. Boink e.a., *700 jaar kerkelijk leven in Denekamp. Opstellen en werkstukken van Heemkunde Denekamp 2*, Denekamp 1977, 155-157.
- 20 Vgl. ook b.v. de St.-Pancratiuskerk te Heerlen (toren 1394, schip 12<sup>de</sup> eeuw en oostpartij omstreeks 1880), en de St. Fabian en Sebastianische in Rosendaal-Osterwick bij Coesfeld in Duitsland (torens 1922, schip midden 13<sup>de</sup> eeuw, oostpartij 1904-1908).
- 21 Eén van wit marmer aan de oostzijde van de zuidwand van de westmuur van de viering bevat de Latijnse tekst: Prm lapd posuerunt: .../ Ao Di MCMXI; de ander, van zwarte hardsteen, bevindt zich onder het Mariabeeld naast de triomfboog terzijde van de koorsluiting, en heeft als inscriptie: Prims Lapis / Ao Di MCMXII.
- 22 De aannemer, Joh. Verberne, deed daarover zijn beklag bij het bisdom (in een brief van 29 december 1911).
- 23 Dit is ook het geval met de halfrond uitgebouwde, voormalige doopkapel (nu Mariakapel) op de noordwesthoek van de oostpartij.
- 24 Wij dienen ons wèl te realiseren, dat dit type gewelven in afgelegen, ver van de kunstcentra verwijderde gebieden nog tot in de Gotische periode werd toegepast. Een willekeurig voorbeeld is de St. Laurentiuskerke in Arnsberg bij Dortmund (D.), met graatgewelven uit de 13<sup>de</sup> en 14<sup>de</sup> eeuw.

## PUBLICATIES

Renger de Bruin en Arend Pietersma (eds.), **Erfgenamen aan het Janskerkhof. De familie Martens in Utrecht, 1628-1972**, Jaarboek Vereniging Oud-Utrecht 2002, afb. in kleur en zwart/wit, 224 pp., ISBN 90-71108-21-X, EUR 14,50.

Vanaf de titelpagina kijkt Carel Martens (1602-1649) u aan, bescheiden maar deftig gekleed in een zwarte jas met batist-kanten kraag. Zijn flauwe glimlach toont dat hij zich bewust is van zijn waardigheid en belangrijke maatschappelijke positie. Hij weet dan echter nog niet dat hij en zijn vrouw Jacoba Lampsins de grondleggers zullen zijn van een invloedrijk regentengeslacht in Utrecht, dat in 1829 in de adelstand verheven zal worden en tot 1972 zal voortbestaan.

Het jaarboek 2002 van de vereniging Oud-Utrecht belicht diverse aspecten van deze familie Martens, waaronder hun herkomst, hun deelname in bestuursfuncties door de eeuwen heen vanuit het grote huis aan het Janskerkhof, en de manier waarop hun vermogen en kunstcollectie tot stand kwam. Vergeleken met bestaande publicaties over het Hollands patriciaat en de Friese en Gelderse adel is het patriciaat en de adel uit Utrecht en omstreken in de literatuur tot nu toe vrij onderbelicht gebleven. In deze leemte wordt nu voorzien.

De komst van de gereformeerde 'cruydenier' Hans Martens uit Antwerpen naar Amsterdam in 1581 wordt in een van de eerste hoofdstukken door Oscar Gelderblom uiteengezet. Bij zijn dood liet Hans Martens een aanzienlijk vermogen na, waarvan zijn zoon Carel, die rechten studeerde en zich in Utrecht als advocaat vestigde, de vruchten plukte. Een 'goed' huwelijk met een professordochter was een eerste stap op de maatschappelijke ladder. 'Op geborduurde kussens' is het verhaal geschreven door de beide eindredacteuren. Dit geeft een intrigerend beeld hoe men zich indertijd een plaats veroverde op het bestuurskussen en vooral via welke kanalen men zorgde dat het machtsmonopolie gecontinueerd werd, ook toen landelijk de bestuurswisselingen elkaar opvolgden.

De geschiedenis van het pand aan het Janskerkhof, sinds 1661 het 'schoon, groot en weldoortimmerd' familiehuis, wordt belicht door Dirk Jan Biemond. Hij schrijft op grond van historisch onderzoek over het oorspronkelijke woonhuis, in de stijl van het sobere Hollands classicisme opgetrokken en ook over de veranderingen die er later plaats vonden. Nadat de stad zich over de terreinen van het voormalige Sint Janskapittel had ontfermd en richting Voorstraat een doorbraak was gerealiseerd, lieten drie bekende Utrechtse burgemeesters, Booth, Martens en Van Nellesteijn, huizen bouwen op de westelijke hoek van het Janskerkhof en de Boothstraat. Het pand Martens is thans eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser die in het Jaarverslag van 1983 de bouwbestekken integraal publiceerde (pp. 16-33). Biemond citeert hieruit enkele conclusies inzake de bouwers, maar gaat verder niet in op talrijke bouwhistorische details die in het artikel vermeld staan. Dat is jammer, want 17<sup>de</sup>-eeuwse bestekken –en bijbehorende kasboeken– zijn vrij zeldzaam in de particuliere sector. Nieuw is, wat er later veranderde: vooral de verbouwing in 1832 door David Johan jonkheer Martens van Sevenhoven was ingrijpend. Doordat de hoofdingang aan de zijkant van het huis werd geplaatst, moest het pand opnieuw ingedeeld worden. De tegelijkertijd ontstane binnenplaats voldeed geheel aan de modieuze eis van de tijd.

Mieke Heurneman heeft dankbaar gebruik kunnen maken van het uitgebreide familiearchief, waardoor ook het dagelijkse leven een plaats heeft gekregen in deze uitgave. De vele brieven en het verse

wildbraad die de eerder genoemde Carel Martens zond aan zijn toekomstige, gefortuneerde 'alderliefste' geven een aardige kijk op het leven van toen, evenals de lijst met de uitzet die een van de zonen meekreeg bij zijn huwelijk: 12 slaapmutsen, 30 hemden en 36 neusdoeken waren kennelijk onontbeerlijk. Beschaafde activiteiten, passend voor een deftige familie waren het schrijven van brieven en het maken van tochtjes per rijtuig. Ook liefde voor de natuur was 'bon ton' en de familie bracht vele zomers door op het buiten 'De Velhorst' in Zutphen. Later woonde men er permanent.

De opbouw van het familievermogen wordt in een volgend hoofdstuk nauwkeurig toegelicht door Ronald Rommes. Doordat de familie zeer hecht was en een groot aantal van hen niet huwde, bleef veel vermogen in de familie. Ook werd het kapitaal evenwichtig belegd en zeker een kwart was voorzichtigheidshalve in onroerend goed gestoken, voornamelijk binnen de provincie Utrecht.

De liefde tot de kunst en de eigen amateur-kunstuitingen van de familie worden levendig beschreven door Eric Domela Nieuwenhuis. Bij het overlijden van de laatste telg van de familie in 1972 is de belangrijke collectie familie portretten aan het Centraal Museum geschonken. Het familie archief vond een onderkomen in Het Utrechts Archief.

De vormgeving van dit jaarboek 2002 van de vereniging Oud-Utrecht is aangenaam en laat de vele afbeeldingen goed tot hun recht komen. Leven, werken en wonen van de Utrechtse regenten familie Martens is door de diverse specialisten boeiend bijeengebracht.

Arendie Herwig-Kempers

H.R. Visser en J.S. van Wieringen, **Kazematten in het interbellum**, Amsterdam/Utrecht 2002 (in: T. de Kruijff (red.), *Vestingbouwkundige Bijdragen*), 168 pp., zw/w ill. ISBN 90 5881 065 8, Euro 22,50

De Stichting Menno van Coehoorn ijvert al sinds 1932 voor de documentatie en het behoud van historische vestingwerken. Na de vestingwerken van Naarden, de Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam zijn nu ook de recentere militaire werken van de twintigste eeuw in het vizier gekomen als vestingbouwkundig erfgoed. In haar reeks *Vestingbouwkundige Bijdragen* heeft de stichting een gedetailleerd overzicht uitgebracht van de Nederlandse kazematten in het interbellum. De nuchtere titel en de harde kaft (met kleurafbeeldingen) zijn indicatief voor de feitelijke aanpak en het samenstellend materiaal van de besproken verdedigingswerken: beton. Het is echt voer voor liefhebbers, al wordt gepoogd om ook niet-ingewijden warm te krijgen voor de 'bunkerologie'.

Dit boek vormt in chronologisch en typologisch opzicht een inhaal-slag ten opzichte van de vele publicaties die al aan de Duitse bunkers – van onder andere de Atlantikwall – zijn gewijd. Het biedt het eerste landelijke overzicht van nagenoeg alle betonnen kazematten (met geschutopstelling) en groepsschuilplaatsen die tussen 1910 en 1940 in Nederland zijn gebouwd, door en voor het Nederlandse leger. Of het consequente gebruik van de term 'kazemat' de inburgering van het begrip 'bunker' als soortnaam voor alle militaire werken van (gewapend) beton ongedaan zal maken, betwijfel ik, maar wel maakt dit overzicht duidelijk dat men de Nederlandse schuilplaatsen en mitrailleurkazematten niet moet verwarren met de Duitse bunkers. Overigens is het merkwaardig dat in dit zeer gedetailleerde werk geen nadere uitleg wordt gegeven over de herkomst van het al enkele eeuwen oude begrip 'kazemat', dat via het Italiaanse *casa matta* uit het Griekse woord voor ravijnen is afgeleid en moordkuil of kanonkelder betekent.

In twaalf hoofdstukken nemen de beide schrijvers zowel de mili-

tair-historische aspecten als de bouwtechnische kenmerken voor hun rekening. Af en toe is het hinderlijk dat de stof in verschillend geordende hoofdstukken is opgedeeld, maar anderzijds is het een voordeel dat elk hoofdstuk zich als een zelfstandig onderdeel laat lezen. De bundel heeft een sterk samenvattend en introducerend karakter; in historisch-analytisch en conceptueel opzicht graven de auteurs niet diep, maar dat pretenderen zij ook niet. Zij concentreren zich geheel op het fenomeen van de kazematten – hun situering, verschnijningsvorm, functie, inrichting, gebruik en actuele toestand, met nadruk op allerlei bouwtechnische details. Achtereenvolgens worden de kazematten aan de Afsluitdijk, in de Vesting Holland, bij de grote rivierbruggen, van de linies en grenstellingen en die met gietstalen koepels behandeld. Ook militaire en politieke achtergronden van de kazemattenbouw komen aan bod, evenals de zware ‘praktijktest’ in de meidagen van 1940. Uit de militaire archieven zijn interessante tekeningen en correspondentie naar voren gehaald, die – vooral met onze kennis achteraf – een onthutsend inzicht bieden in de verschillen van inzicht omtrent de Duitse dreiging en het gevaar van lucht-aanvallen, niet alleen tussen de militaire staf en de politiek, maar ook binnen de militaire top. In vier jaar namen drie opeenvolgende ministers van Defensie vijf halve maatregelen, zoals de auteurs met stilzwijgende instemming citeren. Pas toen in 1939 de Duitse troepen Polen binnenvielen, werd haast gemaakt met het aanleggen van nieuwe grenslijnen in het oosten en het versterken van oude verdedigingslijnen, waarbij nog altijd de Vesting Holland de hoofdrol vervulde. Voordien was volstaan met het maken van schietgaten in de kazematten van 1918 nabij Utrecht, het opstellen van centrale Voorschriften voor het Inrichten van Stellingen (VIS) en het bouwen van 43 rivierkazematten bij 17 bruggen over de IJssel, Nederrijn, Waal en Maas. Het strategisch concept werd echter fundamenteel gewijzigd in februari 1940 door toedoen van de nieuwe opperbevelhebber, generaal H.G. Winkelman. Deze wees de Grebbelinie in plaats van de Vesting Holland tot hoofdverdediging aan, met grote gevolgen voor het bouwprogramma en het uiteindelijk verloop van de verdediging.

Helaas komen we over de grotere, internationale ontwikkelingen in de vestingbouw van het interbellum weinig te weten. Zo wordt de plotselinge overgang naar het systeem met kazematlijnen nauwelijks verklaard, wat toch mede verband moet houden met het échec van de loopgravenoorlog van 1914-’18. Evenmin wordt vermeld naar welke Duitse voorbeelden de VIS zijn opgesteld. Terloops wordt verwezen naar de Duitse bezetting van het Rijnland in 1936 en de daarop volgende wijziging in de Belgische strategie, maar met geen woord wordt gerept over de opbouw van de Westwall. Alles is geconcentreerd op de bouw van de binnenlandse kazematten. Hoewel de auteurs nauwkeurig aangeven wanneer en hoeveel kazematten zijn gebouwd, volgens welk type, wordt niet nader verklaard hoe het uiteindelijk mogelijk is geweest, dat in een zeer kort tijdsbestek duizenden betonnen verdedigingswerken werden gerealiseerd nadat in de vroege jaren dertig langdurig over allerhande problemen en belangen was gedelibereerd. Vermoedelijk was een snelle uitvoering hoofdzakelijk te danken aan de mobilisatie van dienstplichtigen in verband met de steeds realistischere wordende oorlogsdreiging.

Uitvoerig gaan de auteurs in op details van de inrichting en uitrusting van de nieuwe verdedigingswerken, in tekst en in beeld. Driedimensionale tekeningen worden afgewisseld door luchtopnamen, historische foto’s van proefopstellingen, generaals en oorlogsschade, recente (zij het niet exact gedateerde) zwart/witfoto’s van nog resterende kazematten, plattegronden, doorsneden, schootssectoren en geschematiseerde kaarten van de linies en de geschutsoopstellingen (zij het zonder legenda). Achterin zijn nog een verklarende termenlijst en een plaatsnaamregister opgenomen en een los bijgevoegde over-

zichtskaart met de situering van de besproken stellingen. Vanwege de geografische oriëntatie werd het kennelijk niet nodig geacht om ook registers op te nemen van zaken en persoonsnamen, wat wel nuttig is om nog enig inzicht te krijgen in de betrokkenheid van diverse genieofficieren, generaals, politici en firma’s die op de een of andere wijze bij de bouw betrokken waren (bij voorbeeld de staalleveranties door Krupp en de tests door DEMKA); al die wetenswaardigheden worden los gestrooid in de beschrijving maar verder niet in een groter historisch verband geplaatst. Ongetwijfeld is met veel toewijding gewerkt aan de driedimensionale tekeningen en de schematische kaarten, maar persoonlijk geef ik de voorkeur aan een directe aanduiding van de objecten op een topografische kaart, zodat ook de lokale geografische omstandigheden in één oogopslag herkenbaar zijn. Alleen de ware kenners kunnen beoordelen of het overzicht compleet is, en of de type- en lokatie-aanduiding van elke kazemat juist is.

Het boek is een tamelijk eenkennige inventarisatie van een specialistisch onderwerp, boordevol feiten en illustraties, waarbij de auteurs de stof voornamelijk vanuit militair-historisch gezichtspunt behandelen, geheel in de traditie van de Atlas van de Stichting Menno van Coehoorn. Hoe het was om in de rimboe van de Peel een ‘Stekelvarken’ te bouwen, hoe het leven was op een 80 centimeter brede stapelbrits in een kazemat aan de Afsluitdijk, zonder waterleiding, zal de lezer uit andere bronnen moeten achterhalen. Het is al mooi dat er een getekende impressie van het interieur van een logieslokaal is opgenomen, nog net uit het interbellum (uit weekblad *De Wacht* van 30 maart 1940). De bibliotheek van ‘dode weermiddelen’ is weer een geïllustreerde beschrijving rijker, maar ik zie uit naar een meer kritische studie van ons recente militaire erfgoed om het belang daarvan te kunnen duiden.

Marieke Kuipers

## KNOB

### JAARVERSLAG 2003

#### Bestuur, bureau en leden

Aan het begin van het verslagjaar bestond het bestuur van de Bond uit mr. C.J.D. Waal, voorzitter, ir. C.O. Bouwstra, vice-voorzitter, mr. G.W. van Herwaarden, secretaris, P.A. Vriens, penningmeester, drs. D.P. Hallewas, drs. C.W.M. Hendriks, ir. D.G. de Hoog, mevr. J.E. Oldenburger, drs. C.J. van der Peet en mevr. drs. M. Smit, leden.

Tijdens de Algemene Ledenvergadering op 12 april in Amsterdam traden mevr. Smit en de heer Bouwstra om statutaire redenen uit het bestuur, waarin zij beiden sinds 1993 zitting hadden. Hun plaatsen werden ingenomen door drs. J.P.C.A. Hendriks, hoofd van de afdeling Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda, en ir. L.B. Wevers, restauratiearchitect en bouwhistoricus te Utrecht.

Het bestuur kwam op het bureau in Utrecht bijeen op 6 februari, 3 maart, 7 april, 4 augustus, 8 september, 6 oktober, 3 november en 8 december. De op 2 juni gehouden bestuursvergadering vond plaats ten huize van de voorzitter in Leiden.

Gedurende het hele verslagjaar vervulde mevr. J.A. van den Berg de functie van Chef de Bureau. Op de zorgvuldige wijze, die wij van haar gewend zijn, droeg zij zorg voor de ondersteuning van het bestuur, de afhandeling van tal van dagelijkse zaken, de organisatie van de studiedagen en de mutaties in het ledenbestand. Wij zijn haar zeer erkentelijk voor de accurate wijze, waarop zij haar functie vervult. Met ingang van 2003 werd de overeenkomst met het Admi-

nistratieburo K.J. van Leeuwen is beëindigd. De financiële administratie van de KNOB werd overgenomen door het kantoor Horlings & Eerbeek.

Het verslag over het jaar 2002 werd in het *Bulletin* 2003-3 gepubliceerd. Het aantal leden bleef zich rond de duizend bewegen. Ledenverlies door overlijden of opzegging kon worden gecompenseerd door voldoende aanwas van vooral jongere leden.

#### Algemene ledenvergadering en studiedagen

Het thema van de KNOB-Jaardag 2003, die op 25 januari plaatsvond in de Agnietenkapel aan de Oudezijds Voorburgwal 231 te Amsterdam, was 'Het landschap als cultureel erfgoed'. Oud KNOB-voorzitter prof.dr. G.J. Borger leidde het dagthema in, waarna de heren F. Beekman: 'Het landschap als archief', drs. H.G. Baas: 'Het landschappelijk erfgoed beheerd', drs. P.H.C. Vesters: 'Militaire landschappen als culturele buffers in het landschap' en dr. R.J. Rutte: 'Stadslandschappen als weerspiegeling van politieke, sociale en economische veranderingsprocessen in het verleden' aan het woord kwamen. De bij deze gelegenheid door voorzitter Waal uitgesproken jaarrede 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen' werd afgedrukt in het *Bulletin* 2003-1, het verslag van de jaardag in het *Bulletin* 2003-2.

Voorafgaand aan de Algemene Ledenvergadering, die op 12 april in de Amstelkerk te Amsterdam werd gehouden, gaf mr. W.M.N. Eggenkamp, directeur van de in het voormalige kerkgebouw zezelende Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel NV, een heldere schets van de activiteiten van de in 1956 opgerichte maatschappij. De vergadering verleende op advies van de kascommissie, bestaande uit de heren M.J. Sypkens Smit en G.H.F. Valk, de penningmeester decharge voor het gevoerde financiële beleid en benoemde tot leden van de kascommissie voor 2003 de heer Valk en mevr. drs. C.J. Hubert van Blijenburgh-Ekama. Mr. S. Roosje werd aangewezen tot plaatsvervangend lid. Met woorden van dank werd afscheid genomen van de bestuursleden mevr. drs. M. Smit en ir. C.O. Bouwstra. In hun plaatsen benoemde de vergadering de heren drs. J.P.C.A. Hendriks en ir. L.B. Wevers. Aan de vergadering werd meegedeeld dat prof. dr. K.A. Ottenheim het hoofdredacteurschap van het *Bulletin* had overgedragen aan prof. dr. D.J. de Vries, tot dusverre eindredacteur. Prof. Ottenheim werd dank gebracht voor de voortreffelijke wijze waarop hij gedurende tien jaar zijn functie had vervuld. Nadat de geplande activiteiten voor 2003 en 2004 aan de orde waren gekomen, brachten de aanwezige leden aan afloop van de vergadering onder deskundige leiding bezoeken aan de pas gerestaureerde kerk De Duif aan de Prinsengracht, het in restauratie zijnde pand Reguliersgracht 63, beide projecten van Stadsherstel en het Museum Van Loon Herengracht. Ruim zestig leden kwamen op 20 juni in het Muziekcentrum in 's-Hertogenbosch bijeen voor een studiedag over de stand van zaken op het terrein van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek aldaar. Na de welkomstwoorden van wethouder R.J. van de Mortel voerden de heren drs. D. van de Vrie en dr. A.H. van Drunen het woord over resp. de archeologische en de bouwhistorische verwachtingskaart. Bouwhistoricus A.H.M. Gludemans sprak na de lunch over de restauratieproblematiek van de St. Jan. Met een vaartocht over de Dieze dan wel een bezoek aan de bouwloods en de restauratiewerf van de St. Jan werd deze studiedag afgesloten.

Veel belangstelling - ruim 100 aanwezigen - trok de op 5 september in het gebouw van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort georganiseerde studiedag over het thema 'Ondergrondse historie; de middeleeuwse stad vanuit archeologisch perspectief'. De inleidingen werden verzorgd door Michiel Groot-hedde, stadsarcheoloog van Zutphen: 'Van koninklijk-grafelijk machtscentrum tot Gelderse stad; de ontwikkeling van Zutphen van circa 850 tot aan de stadsrecht-verlening in 1191/1196', Michiel

Bartels, stadsarcheoloog van Deventer: 'Deventer, archeologie van de vroeg-middeleeuwse stad', Tim de Ridder, stadsarcheoloog van Vlaardingen: 'Watermanagers in de Romeinse tijd', Arnold Carmiggelt, archeoloog van het Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam en omstreken: 'Archeologisch en historisch onderzoek van de sluizen in Rotterdam' en Francien Snieder, stadsarcheoloog van Amersfoort: 'De Voorde door de Eem, van hofstede tot middeleeuwse stad'. De wandeling door de binnenstad van Amersfoort stond onder leiding van bouwhistoricus Albert van Engelenhoven. In Heemschut van december 2003 deed Jaap Kamerling verslag van deze studiedag.

De kapel van Kasteel De Haar in Haarzuilens was te klein om aan alle belangstellenden voor de door het Platform Mariaplaats onder auspiciën van de KNOB georganiseerde tweede studiedag een plaats te kunnen bieden. Het aantal aanwezigen bedroeg tegen de 150. Aan 40 personen moest een afwijzing worden gestuurd. Het kasteel met zijn park vormde niet alleen het decor voor deze bijeenkomst, maar ook het thema. De algemeen directeur van de Stichting Kasteel De Haar, de heer N. Hinse, toonde zich in zijn welkomstwoord verheugd over de grote belangstelling voor het wetenschappelijk onderzoek, dat in verband met de restauratie van het kasteelcomplex, begeleid door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, plaatsvindt. Als dagvoorzitter trad mevr. drs. B. Laan, voorzitter van de Stichting Het Nederlandse Interieur, op. Een keur aan wetenschappelijke onderzoekers kwam vervolgens aan het woord: drs. B. Olde Meierink, ir. A. Viersen, dr. G. Steenmeijer, drs. H.A. Landheer, dr. E.F. Kolde-weij en drs. M.L. Stokroos. Restauratiearchitect ir. C.O. Bouwstra beantwoordde de vele vragen, die over de komende restauratie van het kasteel werden gesteld. De heer Bouwstra, dr. H.M.J. Tromp en anderen namen daarna de rondleidingen door het kasteel en het park voor hun rekening. Algemeen werd de hoop uitgesproken dat er nogmaals een studiedag aan Kasteel De Haar zou kunnen worden gewijd. In het *Bulletin* 2003-6 en in *Heemschut* van december 2003 werden verslagen van deze bijeenkomst gepubliceerd.

Een totaal ander onderwerp stond onder de titel 'Dirigenten van de herinnering' op 31 oktober in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem centraal: het NOM zelf en degenen, die aan de wieg van het museum stonden. NOM-directeur prof. dr. J.A.M.F. Vaessen gaf aan welke koers het museum wil gaan varen. Zijn medewerker dr. A.A.M. de Jong, die op 20 november 2001 op een dissertatie 'De dirigenten van de herinnering; Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940' aan de Vrije Universiteit promoveerde, ging in op hetgeen vooraf ging aan de totstandkoming van het in 1918 geopende NOM en op de rol van een aantal direct daarbij betrokkenen, die ook een nauwe relatie hadden met de KNOB, zoals dr. J. Kalf, F.A. Hoefer en A.A.G. van Erven Dorens. Mevrouw dr. K.P.C. de Leeuw behandelde vervolgens de veranderende maatschappelijke waardering voor en de musealisering van streekdrachten. Op het terrein van het museum konden twee nieuwe 'aanwinsten' grondig worden bekeken: een Molukkenbarak en een uit Hoogmade overgebrachte 17<sup>de</sup>-eeuwse boerderij.

Deze studiedag werd afgesloten met een referaat door drs. J.A. van Zuijlen, directeur van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, over het zo juist afgesloten Jaar van de Boerderij, waarin het sterk teruglopen van het aantal boerderijen in de afgelopen jaren en de noodzaak van hun behoud centraal werd gesteld, en over het werk van de SHBO. Voor een verslag van de bijeenkomst worde verwezen naar het *Bulletin* 2003-6.

Het jaar werd afgesloten met een - de laatste jaren gebruikelijke - aan afstudeerprojecten gewijde studiemiddag. Plaats van samenkomst was het gebouw van de Letterenfaculteit aan de Cleveringaplaats te Leiden. Zo'n honderd, merendeels jeugdige onderzoekers en weten-

schappers kwamen hier op 22 november bijeen. Sprekers waren Birgit Dukers (Universiteit Leiden) over Maastrichtse vakwerkbouw, Dirk de Hoog (TU Delft) over de restauratie van het Scheepvaarthuis in Amsterdam en Juliet Oldenburger (Academie voor Beeldende Vorming, Tilburg) over klassieke filosofie en moderne architectuur; een onderzoek naar de bronnen van de architectuurtheorie van de monnik-architect dom. Van der Laan. De daarop aansluitende gedachtenwisseling met de inleiders en geanimeerde discussie stond onder leiding van de dagvoorzitter, prof.dr. D.J. de Vries.

### Bulletin

Van het *Bulletin* verschenen weer vijf afleveringen, waaronder een dubbel-themanummer. In de eerste twee afleveringen werden de inleidingen gepubliceerd, die gehouden werden tijdens de eerste Platform Mariaplaats-studiedag in Leiden op 13 december 2002. Op die wijze werd aan de aan het platform deelnemende organisaties mede de mogelijkheid geboden voor de brede kring van lezers van het *Bulletin* uiteen te zetten waarmee men zich bezighoudt en tot welke resultaten dat leidt. De redactie van het *Bulletin* bracht hiermee tot uitdrukking dat men het *Bulletin* - ook - graag gebruikt wil zien als een spreekbuis van de zgn. platform-organisaties. In de derde aflevering behandelde mevrouw dr. C.L. van Groningen de ontwikkeling van het nog steeds particulier bewoonde Maarsbergen van proosdijhuis tot kasteel. Met de samenstelling van het dubbele themanummer over de aanleg van straten, stadsuitbreidingen en nieuwe steden in het verleden belastte zich drs. W. Boerefijn als gastredacteur. Dit 80 bladzijden omvattende *Bulletin* zal ongetwijfeld een gezocht 'collectorsitem' worden. Het laatste nummer bood een drietal gevarieerde bijdragen. Zoals al vermeld trad prof.dr. K.A. Ottenheym terug als hoofdredacteur. Sindsdien treedt prof.dr. D.J. de Vries op als hoofdredacteur en de facto als eindredacteur. In de samenstelling van de redactie kwam geen wijziging. Op 6 februari vond het jaarlijkse overleg van het bestuur met de redactie plaats. Gedurende het verslagjaar vonden nog regelmatig DVD's met '100 jaar Bulletin KNOB hun weg naar in de materie geïnteresseerden.

### Platform Mariaplaats

Het Platform Mariaplaats, waaraan vertegenwoordigers van organisaties, die actief zijn op het gebied van de materiele cultuurhistorie, deelnemen, kwam bijeen op 18 februari, 15 april, 17 juni, 16 september en 18 november. Gesproken werd in het bijzonder over het organiseren van een tweede studiedag op Kasteel De Haar. Voorts kwamen de in de toekomst te ontwikkelen activiteiten aan de orde.

### Overleg met de RDMZ

In september vond het jaarlijkse overleg met de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg plaats. De heer Asselbergs liet blijken dat de financiële situatie aan rijkszijde zorgelijk is. Meer subsidie zit er dan ook absoluut niet in, maar toegezegd werd dat ernaar wordt gestreefd het subsidiebedrag op hetzelfde niveau te handhaven. Prof.dr. Asselbergs toonde zich ingenomen met de door de KNOB ontwikkelde activiteiten. Van de kant van de KNOB werd nog eens onderstreept hoeveel belang wordt gehecht aan het met voortvarendheid tot uitvoering brengen van de actualisering van het totaal verouderde rijksmonumentenregister. Ook werd onder de aandacht van de heer Asselbergs gebracht dat de KNOB zich zorgen maakt over het in feite beëindigen van de *Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. In de ons omringende landen wordt aan de wetenschappelijke monumentenbeschrijving juist in toenemende mate aandacht besteed. Het zou niet goed zijn als Nederland op dit punt achter zou blijven.

### Financiën

Dankzij een zeer zorgvuldig financieel beleid kon het jaar 2003 met een bescheiden positief resultaat worden afgesloten.

### Overige punten

De voorzitter vertegenwoordigde de KNOB in het dagelijks bestuur van de Stichting Nationaal Contact Monumenten, in het Nederlands ICOMOS-Comite en in het Platform Landschap en Cultuurhistorie. De heer C. Hendriks had zitting in de Raad van Advies van de Stichting Menno van Coehoorn. Een beslissing over het eventueel verhuizen van het bureau naar Amsterdam en dan bij voorkeur naar het aldaar aan de Herengracht gevestigde Erfgoedhuis kon nog niet genomen worden. Er kwam een nieuwe insteekfolder gereed, die o.a. met een nummer van het tijdschrift *Spiegel Historiae* werd meegezonden. Ook 2003 had weer een, vooral voor het bureau, druk verloop, onder meer omdat de voorbereiding van de studiedagen niet altijd even gemakkelijk verliep. Toch lukte het steeds de convocaten voor de studiedagen op tijd de deur uit te krijgen. Rest ons allen, in het bijzonder de RDMZ en de inleiders tijdens de studiedagen, dank te zeggen voor hun bijdragen aan het functioneren van de KNOB. Want zonder die bijdragen zou de KNOB niet in staat zijn op zijn beurt een bijdrage te leveren aan de inhoudelijke discussie over het monumentenbeleid in Nederland.

GWvH

### VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, gehouden op zaterdag 17 april 2004 in het Sint Eloyen Gasthuis, Boterstraat 22 te Utrecht

Voorafgaand aan de vergadering licht de heer Van Woerden, de voorzitter van het Gasthuis, de geschiedenis van deze eeuwenoude, in oorsprong middeleeuwse instelling toe. De Utrechtse brief van het Smede Gildt dateert van 1304. Het afschaffen van de gilden in de Bataafse tijd ontlieden de regenten door in het register van de voorloper van de Kamer van Koophandel het handelsbedrijf der smeden te laten registreren. Zo konden de gildebreeders op de oude voet doorgaan. Het huis, dat er in 1440 al stond, wordt door 16 regenten bestuurd. Voorts kan het zich beroemen op het onderdak bieden aan een al bijna 300 jaar oude kolfbaan. Ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van de instelling verschijnt binnenkort een boek daarover en wordt in het Centraal Museum een tentoonstelling georganiseerd. In het algemeen gesproken is het Gasthuis niet te bezichtigen of te bezoeken. Dat is alleen mogelijk tijdens de Open Monumentendag.

#### 1. Opening en mededelingen

Nadat hij de heer Van Woerden dank gebracht heeft voor de verzorgde ontvangst en zijn interessante inleiding opent KNOB-voorzitter mr C.J.D. Waal om 11.20 uur de vergadering met het verwelkomen van de 38 aanwezige leden. Hij brengt in herinnering dat hij aan het begin van de op 26 maart j.l. in Amsterdam gehouden studiedag over reconstructie al heeft stilgestaan bij het overlijden van de Beschermvrouwe, H.K.H. Prinses Juliana. Het bestuur heeft een condoléancebrief naar Paleis Soestdijk gezonden. In de vorige aflevering van het *Bulletin* is aandacht gegeven aan het overlijden van de Prinses.

#### 2. Verslag van de Algemene Ledenvergadering, gehouden op 12 april 2003 in de Amstelkerk te Amsterdam

De vergadering stelt dit verslag ongewijzigd vast.

### 3. Jaarverslag van de KNOB over het jaar 2003

Ook het jaarverslag 2003 wordt door de vergadering vastgesteld.

### 4. Verslag van de penningmeester over het jaar 2003

Aan de hand van sheets licht de penningmeester, de heer P.A. Vriens, de financiële situatie van de KNOB toe. Het verheugt hem erop te kunnen wijzen dat in de jaren, waarin hij verantwoordelijkheid heeft gedragen voor de KNOB-middelen, het vermogen van de KNOB is toegenomen tot 59.000 euro en dat het jaar 2003 met een positief saldo kon worden afgesloten. Dat heeft kunnen gebeuren dankzij een streng financieel beleid en de subsidie, die de KNOB van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ontvangt. Ook in het laatste overleg daarover bevestigde de directeur van de RDMZ het grote belang van de studiedagen. Zorgelijk blijft dat er zo weinig groei zit in het aantal leden van de KNOB. De vermindering van het aantal leden in 2003 heeft dan ook geleid tot een vermindering van de contributie-opbrengst. Eind 2003 bedroeg het aantal leden 980. Dankzij een goed contact met de Hogeschool Utrecht is het aantal leden inmiddels weer gestegen tot 1012. De voorgenomen verhuizing van het KNOB-bureau naar het Erfgoedhuis aan de Herengracht in Amsterdam zal een bescheiden daling van de voor de huur van het bureau verschuldigde kosten met zich meebrengen. Na het beantwoorden van vragen van de heer Penders ('Kunnen de studiedagen niet goedkoper? Antwoord: neen, want wij leggen er al zoveel op toe') en Sypkens Smit ('Is die vermindering van huurkosten substantieel? Antwoord: neen') kan de voorzitter namens de vergadering de heer Vriens dankzeggen voor de zorgvuldige wijze, waarop hij de financiële toestand van de KNOB heeft toegelicht.

### 5. Verslag van de kascommissie

De voorzitter deelt mee dat mevrouw drs C.J. Hubert van Blijenburgh-Ekama wegens ziekte niet aan de werkzaamheden van de kascommissie heeft kunnen deelnemen. Het plv. lid van de kascommissie, mr S.C. Roosje, heeft haar plaats ingenomen. Het oudste lid van de kascommissie, de heer G.H.F. Valk, waarschijnlijk ook degene, die op dit moment het langste lid is van de Bond, wijst op de belangrijke functie van de kascommissie, waardoor de leden invloed kunnen uitoefenen op het financiële beleid. De heer Roosje leest het verslag van de kascommissie voor, die mede gelet op accountantsverklaring, afgegeven door de heer E.J.C. Boersen RA van accountantskantoor Blömer, adviseert de penningmeester décharge te verlenen voor het door hem in 2003 gevoerde financiële beleid en hem dank te zeggen voor de zorgvuldige wijze, waarop hij te werk is gegaan. De vergadering verenigt zich met applaus met dit advies. De voorzitter dankt de kascommissie en geeft aan het eens te zijn met de uitspraak dat de kascommissie een belangrijke controlerende functie vervult.

### 6. Benoeming van de kascommissie voor het jaar 2004

De voorzitter deelt mee dat de heer Valk uit de kascommissie treedt. Hij zegt hem dank voor de door hem als zodanig verrichte werkzaamheden. De heer Roosje blijft aan als lid van deze commissie. Tot nieuw lid van de kascommissie benoemt de vergadering drs J.M.J. van den Berg te Overschie, in het verleden verbonden aan de Algemene Rekenkamer, en tot plv. lid de heer R.H. van der Pols te Bergen op Zoom.

### 7. Vaststelling van de contributie voor 2004

De vergadering gaat akkoord met het voorstel van het bestuur de contributie in 2004 niet te verhogen.

### 8. Samenstelling van het bestuur

De secretaris, mr G.W. van Herwaarden, stelt zich niet herkiesbaar.

Aangezien nog geen opvolger voor hem is gevonden, heeft hij zich bereid verklaard de functie waar te nemen totdat in zijn opvolging is voorzien. De voorzitter deelt mee dat ten onrechte niet in de agenda is vermeld dat ook de penningmeester, de heer P.A. Vriens, aftredend is en zich niet herkiesbaar stelt. Hij heeft zich echter bereid verklaard nog maximaal voor één jaar als penningmeester te blijven optreden. Er dient echter ook voor hem naar een opvolger te worden gezocht. De vergadering verenigt zich tenslotte met het voorstel van het bestuur jonkheer ir D.L. Six, (restaurant)architect te Zeist, tot lid van het bestuur te benoemen. De voorzitter dankt de heer Van Herwaarden voor zijn werkzaamheden als secretaris en onderstreept zijn woorden met de overhandiging van de publicatie *Windows 98 voor senioren* (hét boek voor senioren, meer dan 100.000 verkocht!). De heer Vriens, de vorige dag 65 jaar geworden, wordt verblijd met een aantal ingebonden jaargangen van het *Bulletin*.

### 9. Bulletin

De hoofdredacteur van het *Bulletin KNOB*, prof. dr D.J. de Vries, kan tot zijn vreugde melden, dat heden een nieuwe aflevering -een dubbelnummer- bij de leden in de bus is gevallen. Voor de organisaties, die in het Platform Mariaplaats samenwerken, is een aparte rubriek geopend. De redactie hoopt dat dat voor deze organisaties stimulerend werkt om het *Bulletin* als publicatiemedium te gebruiken. Een probleem is dat toegezegde bijdragen soms zeer vertraagd of helemaal niet binnenkomen. Niettemin heeft de redactie over de toestroom van goede kopij niet te klagen. Het ligt in de bedoeling in de komende afleveringen nogmaals aandacht te besteden aan het architectonisch erfgoed overzee, en voorts aan middeleeuwse kloosters en kerken, kasteel De Haar en het huis Trompenburg. Ook een aan 500 jaar Utrechtse Domklokken gewijde aflevering behoort tot de mogelijkheden.

De heer Penders wijst erop dat de DVD alweer verouderd raakt. Hij pleit ervoor dan ook geen vervolg-DVD van het *Bulletin* te laten maken, maar elk nieuw *Bulletin* integraal op de site van de KNOB te zetten. De heer De Vries vindt dat niet zo'n goed idee, want dan neemt niemand meer een abonnement op het *Bulletin* (= wordt lid van de KNOB!). Mevr. Van den Berg wijst erop dat zij ervoor zorgt dat de summaries van de artikelen op de site komen.

De heer Engel vraagt of in het *Bulletin* aandacht zal worden besteed aan de 300<sup>ste</sup> sterfdag van Menno van Coehoorn. Als van de kant van de Stichting Menno van Coehoorn daarover een artikel wordt aangeleverd, zal de redactie dat ongetwijfeld gaarne opnemen, aldus de heer De Vries. De heer C.G. Scheltema zou ook een bijdrage over de komende restauratie van het grafmonument van Van Coehoorn in de kerk van Wijckel in het *Bulletin* op zijn plaats achten.

### 10. Activiteiten in 2004 en 2005

De voorzitter memoreert de Jaardag 2004 in Zwolle, in samenwerking met Het Oversticht georganiseerd, en de studiedag over reconstructie op 26 maart j.l. Maximaal 50 KNOB-leden kunnen op 13 mei een studiemiddag in de kapel van Kasteel De Haar bijwonen. Voorrang daarbij hebben degenen, die voor de bijeenkomst op 15 oktober 2003 moesten worden afgezegd. De beoogde excursie naar De Trompenburg is nog onzeker omdat dit moet samengaan met de presentatie van de aan de Trompenburg gewijde aflevering van het *Bulletin*. De daarvoor toegezegde kopy is echter nog niet binnen. Op 8 oktober vindt een tweede studiedag over het thema 'reconstructie' plaats, die weer samen met de Platform-organisaties georganiseerd wordt. Locatie: waarschijnlijk station Maliebaan in Utrecht. In Utrecht vindt ook op 5 november de studiedag over 500 jaar Domklokken plaats. Op 11 december wordt weer een studiemiddag georganiseerd voor afstudeerders om hen in de gelegenheid te stellen hun

afstudeerprojecten toe te lichten. De Jaardag 2005 vindt in de Grote Kerk te Breda op 29 januari plaats. Thema's en objecten, die voor een studiedag c.q. een excursie in aanmerking komen, zijn voorts het Rijksmuseum te Amsterdam, de restauratie van Plein 23 in Den Haag, het erfgoed overzee, Veenhuizen in Drenthe en monumentenzorg in Antwerpen. Tenslotte wil de KNOB, zo mogelijk in samenwerking met de Nederlandse Kastelenstichting, graag een activiteit organiseren in het kader van het Jaar van het Kasteel (2005).

### 11. Wat verder ter tafel komt; rondvraag

Bij dit agendapunt komen verder geen zaken of vragen aan de orde.

### 12. Sluiting

Met nogmaals een woord van dank aan het adres van de regenten van het Sint Eloyen Gasthuis en aan het adres van de aanwezigen leden voor hun kritische inbreng sluit de voorzitter tegen 13.00 uur de vergadering.

Na afloop van de vergadering werd onder de deskundige leiding van bouwhistoricus H.F.G. Hundertmark aan het in wezen middeleeuwse complex in de Hamburgerstraat, waarin tot aan de Reformatie de Paulus Abdij was gevestigd, een bezoek gebracht. Vervolgens boden de gebouwen, in 1838 door architect Kramm en na de tweede wereldoorlog nogmaals ingrijpend verbouwd, tot 1999 onderdak aan de Utrechtse rechtbank. Na de op basis van grondig bouwhistorisch onderzoek uitgevoerde restauratie zal in het complex het Utrechtse Archief worden ondergebracht. Als geen ander was de heer Hundertmark, nauw betrokken bij de werkzaamheden, in staat de KNOB-leden uitgebreid te informeren over de geschiedenis en de restauratie van dit belangrijke monument.

GWvH

### IN MEMORIAM D.J.G. BUURMAN (1917-2003)

Op 6 december 2003 overleed te Oosterbeek de heer D.J.G. Buurman. Decennia lang - van 1951 tot 1981 - was hij directeur van de stichtingen Vrienden der Geldersche Kasteelen en Het Geldersch Landschap. Deze van oudsher samenwonende en samenwerkende instellingen ontwikkelden zich onder zijn leiding tot actieve centra van behoud en beheer van het Gelders cultureel en natuurlijk erfgoed. Veel kastelen en landgoederen hadden tijdens de tweede wereldoorlog zoveel schade en achterstand opgelopen, dat het voortbestaan ervan onder particulier beheer niet langer mogelijk bleek. In die gevallen vormden de stichtingen een nuttig vangnet waarin met kennis van zaken, groot enthousiasme en de mogelijkheid tot verkrijging van overheidssubsidies aan het herstel en behoud van het erfgoed werd en nog wordt gewerkt. Buurman vervulde daarbij een cruciale rol. Van jongsaf had hij bijzondere belangstelling getoond voor archeologie en voor de ontstaansgeschiedenis van de eeuwenoude landgoederen in de provincie Gelderland. Zijn belezenheid op historisch en oudheidkundig gebied maakten hem tot een groot kenner van de Gelderse geschiedenis alsook van de personages en geslachten door wie de geschiedenis werd bepaald. Hij was bovendien een echte 'buitenman' met zicht op de historische structuren en verbanden in de natuur. Met zijn optimisme en pragmatische instelling wist hij steeds opnieuw oplossingen te bedenken en medestanders te vinden om het dreigend verval te keren. Hij was opdrachtgever van vele restauratieprojecten, zowel van grote monumenten als kasteel Heren, huis Aerdt, huis De Voorst, huis Wisch, huis Landfort, kasteel Ammersoyen en kasteel Cannenburg, als van de daartoe behorende inventaris (zoals meubels en schilderijen). Buurman voerde veelvul-



*D.J.G. Buurman in de sneeuw met een vroeg-17de-eeuws portret van Ermgard Elisabeth van Dorth door Paulus Moreelse. Foto genomen tijdens het veiligstellen van de collectie van 60 familieportretten uit kasteel Rosendaal kort na de overdracht van kasteel en park aan Het Geldersch Landschap en de Geldersche Kasteelen. Foto C.C.G. Quarles van Ufford, februari 1979.*

dig overleg met vertegenwoordigers van rijk, provincie en gemeenten om medewerking en steun voor de restauraties te bepleiten. Zijn inbreng en daadkracht waren vaak van doorslaggevend betekenis. Via de verslagboeken van de stichtingen en in andere publicaties, o.m. ook in het Bulletin van de KNOB, wist hij een groeiende kring geïnteresseerden op goedgedocumenteerde wijze over de vorderingen en resultaten van de stichtingen te informeren. Hij was bovendien een veel gevraagd spreker en stond met name bij de Geldersche Kasteelen bekend om zijn levendige explicaties tijdens de jaarlijkse excursies naar de bezittingen van de stichting. Bij zijn afscheid in 1981 werd hem een bundel met de titel *Om het behoud van kastelen en landschap in Gelderland* aangeboden waarin een duidelijk beeld wordt geschetst van zijn vele activiteiten. Wie dit alles overziet kan slechts concluderen dat met Dick Buurman een uitzonderlijk pleitbezorger van de Gelderse cultuur en natuur is heengegaan.

C.C.G. Quarles van Ufford

## SUMMARIES

### The 'Eppo stone' of Rinsumageest

J.A. Mol and J. Post

This article focuses on the so-called 'Eppo stone': a beautifully hewn tomb-cover dating from the middle of the fourteenth century with a detailed, realistic representation of a young man that is unparalleled in the entire Frisian coastal region. The stone originates from the village of Rinsumageest, near Dokkum, where it was fixed to the north-east side of the church until the middle of the nineteenth century. At the moment the stone is in the depot of the Fries Museum. For the interpretation of the edge inscription and the description of the figure one used to rely on the article devoted to the subject by the erudite L.J.F. Janssen in 1865. Upon closer examination it appears that some major corrections can be made in his text and the repre-



sentation also reveals details that were not noticed before. The depiction of a jumping pole in the hands of the young man, for instance, indicates a specific regional Frisian context. However, the main point is that it was possible to establish the exact names of Eppo's parents and brothers, from which it can be concluded that his family had better be placed among the nobility of northern Oostergo. This confirms the assumption that it concerns ancestors of the owners of the country estate 'Tjaardastate', whom we did not know by name until the fifteenth century. The question whether the stone used to cover a sarcophagus and where that sarcophagus was originally placed, cannot be answered yet. At the end of the article it is suggested that the stone coffin had been interred in the crypt of the church of Rinsumageest; a crypt that may date from the twelfth century and was possibly used in the fourteenth century by the dominant noble family in the village in memory of themselves.

### A new building history of the church in the Zutphen district Nieuwstad

Karel Emmens

The foundation of the parish church of Our Lady in the Zutphen district Nieuwstad (New Town), dates back to the mid 13th century and is probably due to Otto II, Count of Guelder (1229-1271). He is assumed to have been involved in the foundation of the Nieuwstad as well. Till 1312 this Nieuwstad formed a separate town and was only that year incorporated in the Zutphen Oude Stad (Old Town). The church was first mentioned in 1272. Considerable parts of the 13th century church still exist, partly invisible in the plastered walls of the nave and visible in the lower parts of the tower. At first the building must have appeared as a small chapel, consisting of only four bays: two smaller ones of the sanctuary and two wider ones of the nave. Then the impressive tower was built and finally the connecting bay between this chapel and the tower. A small part of a *Rhinelandish* decoration scheme recently discovered in the nave points at the collegiate church of St. Walburg in Zutphen, in the way it was renewed in the first half of the 13th century. The traceries in the tower show connections with the Broederkerk (church of the Dominicans) in Zutphen built around 1300.

No building activities are traceable in the church during the 14th century. In 1439 funds were donated by the city to enlarge the tower: some wooden parts in the present huge spire have been dendrochronologically dated to after 1441 ± 6 years. Ten years later, 1459, the altar in the new sanctuary was consecrated (roof construction: 1453/1454d). The adjoining most eastern bays of the northern and southern aisles must have been built in this period as well. Next, the southern aisle was completed between around 1472d ± 5 and 1482/1483d, 1483/1484d in two building campaigns. At the same time the extant 13th century nave was adapted to this enlargement, including new roof constructions (1460d ± 5 and 1485/1486d) replacing the original ones. In this way the building took the form of a hall church consisting of two naves. In the first decades of the 16th century (1501-1510d and 1528/1529d) the northern aisle was finished in two building campaigns as well, creating the present form of a hall church of three naves.

Following the Reformation in 1591, the church was reinstated as a Protestant church until 1646. During the years 1795 to 1816 the building had a military use, as it may also have had in the period 1591-1646 as well. From 1816 onwards the church, now consecrated to St. John the Baptist, is used by the Roman Catholic population of Zutphen and underwent several restorations, of which the last was finished this year (2004).

### The St. Nicolaaskerk in Denekamp: started small ended up large

Ben Kooij and Zeno Kolks

The church of Denekamp is important for various reasons. Just as the mother church in Ootmarsum and the church in Heek, it is one of the few religious buildings erected in the region of Twente in the 13th century that is still largely preserved. As far as this region is concerned it is the oldest preserved single-bay church, though no longer completely intact. By regional standards, early Gothic forms were applied in the nave. Especially the triumphal arch shows rich and interesting details, in line with the Romanesque-Gothic period. The heavy, squat tower from the late Gothic period could be dated quite accurately on the basis of dendrochronological research. And finally, the church was adapted to the increased number of parishioners these past centuries. The floor plan of the east section of the church, which was added in the early 19th century, is exceptional compared to other churches in Twente from the same period: a cross-shaped floor plan. The new construction from the early 20th century shows the attempts of some Catholic architects in those days to liberate themselves from the monopoly of the Gothic style and to find inspiration in other traditional building styles, especially those dating from pre-Gothic times.

The present visitor of the church of Denekamp is not only confronted with elements of styles from the distant past, notably Romanesque-Gothic and Gothic, but even more with an imitation of the Romanesque-Gothic style in the recent past. This latter phenomenon is found just as rarely as what used to be called the Transitional style.

## AUTEURS

**Prof. dr. J.A. (Hans) Mol** is werkzaam als wetenschappelijk medewerker middeleeuwse geschiedenis bij de Fryske Akademy te Leeuwarden. Sinds 2003 is hij tevens verbonden aan de Universiteit Leiden als bijzonder hoogleraar middeleeuwse geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen.

**Jan Post** is amateur-historicus te Leeuwarden. Hij publiceerde op het terrein van de middeleeuwse geschiedenis van Friesland.

**Drs. Karel Emmens** is senior-bouwhistoricus bij BAAC bv te 's-Hertogenbosch. Daarnaast is hij voorzitter van de Monumentencommissie van Zaltbommel en lid van de gecombineerde Welstands- en Monumentencommissie van Dordrecht. Hij publiceert regelmatig en heeft na zijn studie aan de K.U. Nijmegen bouwhistorische en architectuurhistorische onderzoeken op verschillende terreinen verricht. Hij is werkzaam geweest bij Kamphuis, bureau voor bouwhistorie (destijds te Delft) en heeft bovendien onder meer gedoceerd aan de post-MBO opleiding Restauratiemedewerker in 's-Hertogenbosch en als gastdocent colleges gegeven aan de Universiteit van Leiden. Tevens is hij tijdelijk ambtenaar monumentenzorg geweest.

**Ing. B.H.J.N. Kooij**, is sinds 1981 als bouwhistoricus in dienst bij de RDMZ. Vele jaren heeft hij onderzoek en tekenwerk verricht voor delen van de *Geïllustreerde Beschrijving* in de reeks *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Daarbij maakte het kerkenonderzoek een belangrijk onderdeel uit. Vanaf 1994 werkt hij voor de serie *Monumenten in Nederland* waarvan reeds 9 delen zijn verschenen. Daarnaast is hij voorzitter van de *Werkgroep Historische Kassen in*

*Nederland* en doet hij onderzoek naar plantenkassen voor het boek *Kassen in Nederland* dat over twee jaar zal verschijnen.

**Drs. Z. Kolks** studeerde kunstgeschiedenis aan Rijksuniversiteit Groningen en aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Van 1974-1976 was hij stafmedewerker in algemene dienst bij de Culturele Raad (nu Kunst & Cultuur) Overijssel in Zwolle met als hoofdtak musea, oudheidkunde, monumenten. Van 1976-1997 was hij conservator aan het Rijksmuseum Twenthe te Enschede, aanvankelijk over de gehele collectie, later over de oude kunst. In de periode 1997-2000 was hij gedetacheerd bij Museum Jannink te Enschede om te assisteren bij het opzetten en uitwerken van het museumconcept voor het Environ: het samenwerkingsverband van het Natuurmuseum, het Museum Jannink en het Van Deinste Instituut in Enschede. Thans is hij medewerker van het Gelders Oudheidkundig Contact in Zutphen met als hoofdtak de museumregistratie in Gelderland.

Per 31 december 2001 werd de 100<sup>e</sup> jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

# KNOB

## DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over. Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie! Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd. De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (030) 232 17 56 of fax (030) 231 29 51 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

**Vroom**

# vernieuwend

Wij werken al 15 jaar in restauratie en renovatie. Met respect voor het monument en met een duidelijke visie: behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous

1017 HR Amsterdam

T 020 620 8132

[www.vroomarch.nl](http://www.vroomarch.nl)



